

รายงานการศึกษาเรื่อง
ปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดในเชียงใหม่

โดย
ผ.ศ. ม.ล. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์
คณะจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

โครงการเชียงใหม่: จากปัจจุบันสู่อนาคต

เสนอต่อ
สำนักงานกองทุนส่งเสริมการวิจัย(สกว.)
มกราคม 2539

ปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดในเชียงใหม่

ม.ล.สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์

กล่าวนำ : การอนุรักษ์กับการบูรณะปฏิสังขรณ์

มรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของเชียงใหม่ประการหนึ่งได้แก่งานสถาปัตยกรรม นอกจากคุณค่าในทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และทางโบราณคดีแล้ว มรดกสถาปัตยกรรมดังกล่าวยังเปรียบเสมือนบันทึกทางภูมิปัญญาและบันทึกทางประวัติศาสตร์ของสังคมด้วย เพราะสิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นมาอันยาวนานของสังคมเชียงใหม่ ตลอดจนแสดงถึงความคิด ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรม ตลอดจนการดำรงชีวิตและวิถีชีวิตของชาวล้านนาในอดีตได้อีกทางหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาปัตยกรรมวัด ซึ่งพุทธศาสนิกชนได้ทุ่มเทฝีมืออย่างเต็มที่ที่สุดฝีมือ หากเกิดความชำรุดทรุดโทรมลงไปภายหลังก็จะมีการบูรณะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมกันตามโอกาส

สำหรับชาวเชียงใหม่ก็เช่นเดียวกับชาวไทยเราทั่วไป ซึ่งรู้จักคำว่า "การอนุรักษ์" (Conservation) กันมาในความหมายของ "การบูรณะปฏิสังขรณ์" (Restoration) การบูรณะปฏิสังขรณ์ถือเป็นประเพณีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทยเรายู้อย่างน้อยสองประการด้วยกัน คือ¹

1. ในด้านที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา และสังคม สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมที่มีการนับถือพระพุทธศาสนาสืบต่อกันมา ดังนั้นนอกเหนือไปจากความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับจิตวิญญาณในธรรมชาติ เช่น ความเชื่อในเจ้าแม่โพงผ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของสังคมเกษตรกรรมที่ต้องพึ่งพาฟ้าฝนแล้ว ชาวไทยเรายังมุ่งให้ความสำคัญกับศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก และกฎเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดจากพระพุทธศาสนาสอนให้ชาวไทยเรามีความเชื่อว่าการทำดีย่อมได้ดีไม่ชาตินี้ก็ชาติหน้า และวิถีทางหนึ่งในการทำความดีก็คือการทำบุญ ดังปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมได้จากความนิยมของชาวล้านนาในภาพเล่าเรื่องพระเวสสันดรชาดก ซึ่งกล่าวถึงมหาทานชาดกพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์

นอกจากการทำบุญตามประเพณีแล้ว การทำบุญที่ถือว่าได้บุญแรงขึ้นมามีระดับได้แก่ การก่อสร้างพระพุทธรูป การสร้างปูชนียวัตถุและปูชนียสถานต่าง ๆ ถวายวัด ทั้งเพื่อประโยชน์ในทางพระพุทธศาสนาโดยตรง เช่น การก่อสร้างพระประธาน หรือการสร้างโบสถ์เป็นต้น หรือเพื่อประโยชน์ใช้สอยระหว่างวัดกับสังคม เช่นการสร้างศาลาการเปรียญ ฯลฯ แต่เมื่อเวลาผ่านไปถาวรวัตถุเหล่านั้นก็ย่อมชำรุดทรุดโทรมลงจากการล่องทำลายโดยธรรมชาติ เช่น จากความชื้น

น้ำฝนที่ก่อดร่อน จากสัตว์และแมลงจนถึงเห็ดราต่าง ๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากมนุษย์เอง ทั้งโดยตั้งใจหรือโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์แล้วแต่ ดังนั้นจึงมีธรรมเนียมที่ต้องทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมสิ่งปรักหักพังทั้งหลายเหล่านั้นให้กลับคืนดี เพื่อเป็นการสืบต่อพระพุทธศาสนา และเสริมสร้างศรัทธาแก่ผู้พบเห็นโดยทั่วไป ทั้งนี้จุดประสงค์สำคัญของผู้"ลงทุน"และ"ลงแรง" ในการบูรณะปฏิสังขรณ์นั้นก็เพื่อหวัง"ผลบุญ"เป็นสำคัญ หรือเพื่อหวังพระนิพพานในชาติหน้า อย่างไรก็ตามก็ย่อมมีผลให้เกิดความสุขทางใจต่อตนเองอยู่แล้วในชาตินี้

2. ในด้านการเมืองการปกครอง กลุ่มวัฒนธรรมต่าง ๆ ทั้งในไทยและประเทศรอบบ้านล้วนให้ความสำคัญสูงสุดกับสถาบันกษัตริย์ สำหรับล้านนามีราชวงศ์มังรายซึ่งสืบทอดต่อเนื่องกันมาถึง 400 ปี ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-22 กษัตริย์จะแสดงให้โลกเห็นถึงพระราชอำนาจของพระองค์ผ่านทางพระราชกรณียกิจสำคัญสองประการคือ ประการแรกโดยใช้กำลังเข้าทำสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่ เช่น การสงครามระหว่างพญาติโลกราชกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 หรือการทำสงครามแผ่ขยายอำนาจของจอมทัพพม่า"บุเรงนอง" เข้ามายังดินแดนล้านนาและอยุธยาทั้งยังได้ตีเลยไปถึงเวียงจันทน์ในภายหลังอีกด้วย

การศึกสงครามระหว่างกษัตริย์ในวัฒนธรรมที่ถือว่าตนเองคือ"ท่อนุพุทธวงศ์กุล"เหล่านี้ มักมีประกาศว่าเพื่อการดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา

ขณะเดียวกันเครื่องแสดงความชอบธรรมในการขึ้นมาปกครองบ้านเมืองอีกประการหนึ่งของกษัตริย์ก็คือ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา การเป็น"พุทธศาสนูปถัมภก"ถือเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของบรรดากษัตริย์ในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบเถรวาทในภูมิภาคนี้ เช่น การที่พญากือนาต้องพาทางให้ได้มาซึ่งพระพุทธศาสนาเถรวาทในภายหลังกวางศในดินแดนล้านนา เพื่อให้เทียบหน้าเทียมตากับพระยาสิไทแห่งกรุงสุโขทัย และดินแดนล้านช้างที่มีพุทธศาสนิกายลังกาวงศ์เผยแพร่อยู่แล้ว หรือการที่พญาติโลกราชทรงหันมาอุปถัมภ์คณะสงฆ์ล้านนาในภายหลังการพิชิตราชบัลลังก์จากพญาสามฝั่งแกนพระราชบิดา เพราะพระองค์ไม่สามารถแสวงหาความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ได้จากคณะสงฆ์กลุ่มเดิม การแสดงพระราชอำนาจและการแสวงหาความชอบธรรมจากพระพุทธศาสนาในข้อนี้มักแสดงออกให้เห็นได้จากการก่อสร้างและการบูรณะปฏิสังขรณ์ปูชนียวัตถุสถานต่าง ๆ ไปจนถึงการสร้างวัดขึ้นใหม่ ซึ่งในทางล้านนาก็ยังเกี่ยวข้องกับคติการบูชาพระธาตุและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ในชุมชนอีกด้วย เช่น ตำนานการสร้างพระธาตุดอยสุเทพ หรือตำนานการสร้างวัดพระธาตุดอยตุง การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาลักษณะนี้ดูเหมือนจะกลายมาเป็นพระราชภารกิจหรือหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของกษัตริย์

แนวความคิดและวิธีการปฏิบัติในเรื่องของการ "บูรณะปฏิสังขรณ์" เพื่อผลบุญอันมีลักษณะที่มุ่งเน้นในด้านการรื้อฟื้นการใช้สอยขึ้นมาใหม่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา หรือความยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนา แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการประกาศถึงคุณค่าความดีและ "บารมี" ของผู้สร้างหรือผู้บูรณะ ซึ่งถือว่าเป็นกลไกของสังคมประการหนึ่ง ในการจัดระบบและเชื่อมโยงประชากรในสังคมพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน เราจะเห็นได้ว่าไม่เคยมีแนวความคิดเกี่ยวกับการรักษารูปแบบศิลปกรรมเดิมของสิ่งที่กำลังทำการบูรณะนั้นเลย หากอาคารโบสถ์วิหารหลังใดชำรุดทรุดโทรมลงก็จะทำการรื้อทิ้งและสร้างอาคารขึ้นใหม่แทนที่ตามแบบศิลปกรรมหรือตามฝีมือช่างในรุ่นนั้น วัฒนธรรมการก่อสร้างเจดีย์องค์ใหม่ครอบเจดีย์ที่ชำรุดซึ่งทางล้านนาเรียกว่า "การก่อกุม" ดังปรากฏในตำนานพงศาวดารและประวัติวัดต่าง ๆ ก็สะท้อนถึงแนวความคิดและการปฏิบัติด้านการอนุรักษ์ในวัฒนธรรมเดิมของชาวไทยเราอย่างชัดเจน การบูรณะปฏิสังขรณ์ในลักษณะนี้ถือเป็นบรรทัดฐานที่ประพฤติปฏิบัติกันทั่วไปในหมู่พุทธศาสนิกชนทุกระดับชั้นเรื่อยมา ยกเว้นในอีกลักษณะหนึ่งคือหากวัดใดที่ขาดผู้อุปถัมภ์ หรือศรัทธาผู้นั้นในบ้านนั้นหมู่บ้านนั้นขาดการสืบทอดระกุลต่อเนื่อง หรือถูกกวาดต้อนแตกร้างไปหมด เมื่อวัดนั้นชำรุดลงก็จะถูกทิ้งร้างกลายเป็นซากโบราณสถานต่อไป

ตราบจนเมื่อราวร้อยกว่าปีมานี้เองได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์แนวใหม่เกิดขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม โดยการก่อเจดีย์ทรงลังกาหรือทรงระฆังคว่ำ"สูงเท่านกเขาเหิร"ครอบสถูปแบบศิลปทวารวดีองค์เดิมไว้ภายใน ด้วยประสงค์จะรักษาลักษณะของสถูปโบราณนั้นไว้ ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงสร้างถาวรวัตถุเนื่องในพระพุทธศาสนาต่าง ๆ โดยนำรูปแบบมาจากตัวอย่างงานศิลปกรรมในอดีตที่ทรงพบเห็นระหว่างเสด็จออกผนวชในช่วงก่อนการขึ้นครองราชย์ จนดูเหมือนว่ายุคนี้จะเป็นยุคเรอเนซอง (Renaissance) หรือยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการของไทยเราเอง เพราะได้มีการศึกษาและนำลักษณะศิลปกรรมในอดีตกลับมาสร้างใช้ใหม่โดยเฉพาะในด้านถาวรวัตถุทางพระศาสนา

ในรัชกาลต่อมาคือในสมัยของ "พระพุทธเจ้าหลวง" รัชกาลที่ 5 อารยธรรมแบบตะวันตกได้แพร่เข้ามามากขึ้นกว่าในรัชกาลก่อน ซึ่งพระองค์ก็ได้นำมาเป็นแบบอย่างในการปรับปรุงประเทศ"สยาม"ให้ทันสมัย รวมทั้งมีการปรับปรุงในทางศิลปกรรมและพระพุทธศาสนาด้วย เห็นได้จากการสร้างพระราชวังต่าง ๆ ตามแบบยุโรปโดยใช้ช่างและสถาปนิกชาวยุโรปแทบทั้งสิ้น อันมีผลให้ศิลปะแบบตะวันตกแพร่เข้ามาในงานพุทธศิลปกรรมรวมทั้งการสร้างวัดด้วย อาทิเช่น วัดนิเวศน์ธรรมประวัติที่บางปะอินซึ่งเป็นแบบศิลปะโกธิค หรือการที่สมเด็จพระยานวิศราภานุวงศ์ทรงออกแบบให้ศิลปินอิตาลีเขียนภาพเล่าเรื่องเวสสันดรชาดกในอุโบสถวัดราชาธิวาส โดยใช้

แบบศิลปะเสมือนจริงด้วยเทคนิคสีปูนเปียก (fresco) ขณะเดียวกันนโยบายทางการเมืองการปกครองแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่บางกอก ซึ่งมักอ้างกันว่าเพื่อป้องกันตัวเองจากลัทธิล่าอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศสในขณะนั้น ก็มีผลต่อแนวคิดด้านการบูรณะปฏิสังขรณ์และการสร้างวัดวาอารามแบบประเพณีนิยมมากขึ้น ดังพระราชปราชญ์ของพระองค์ที่อยากให้ประชาชนหันมาทำบุญโดยการสร้างโรงเรียนแทนการสร้างวัด ตลอดจนถึงการออกกฎหมายควบคุมคณะสงฆ์ทั่วประเทศ

ในขณะนี้ได้เริ่มมีแนวความคิดในการอนุรักษ์โบราณสถานตามแบบตะวันตกแพร่เข้ามาชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งปรากฏให้เห็นในรูปของการศึกษาโบราณวัตถุโบราณสถานต่าง ๆ จนเกิดมีการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานขึ้น เช่น ในปี พ.ศ. 2415 โปรดให้สร้างหอทองคองเคียวขึ้นตามแบบอาคารตึกฝรั่งที่ปัตตาเวียและโปรดให้แบ่งส่วนหนึ่งเป็น "มิวเซียม" จัดแสดงโบราณวัตถุสิ่งของที่มีการรวบรวมจัดแสดงเมื่อครั้งรัชกาลที่แล้ว ในระยะหลังต่อมาหมิวเซียมนี้ได้ย้ายมายังพระราชวังบวรสถานมงคล และได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกรมพิพิธภัณฑ์สถาน สังกัดกระทรวงวัง และย้ายไปสังกัดกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. 2431 จนกระทั่งกรมศึกษาธิการได้เปลี่ยนเป็นการทรวงธรรมการในอีกสองปีต่อมา

ในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 กิจการต่าง ๆ เกี่ยวกับการศึกษาค้นคว้าโบราณวัตถุโบราณสถานตลอดจนวัดวาอารามต่าง ๆ ทางด้านศิลปะและโบราณคดีก็เริ่มก่อตัวเป็นรูปร่างมากขึ้น ภายใต้การนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และศาสตราจารย์ชาวฝรั่งเศสคือยอร์ช เซเดส์ (George Coedes) กิจกรรมด้านการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมตามแบบตะวันตก มีนับตั้งแต่การจัดตั้งกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครรับผิดชอบงานสำรวจดูแลโบราณสถานในสมัยรัชกาลที่ 6 การจัดตั้งราชบัณฑิตยสถานดูแลงานต่าง ๆ ด้านวัฒนธรรมรวมทั้งงานพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติด้วยในสมัยรัชกาลที่ 7 คือในพ.ศ. 2469 ยังผลให้เกิดการจัดหมวดหมู่ศิลปะในดินแดนไทยขึ้นเป็นครั้งแรก ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลชุดต่าง ๆ ได้นำเอาเรื่องของวัฒนธรรมและศิลปะมาเป็นเครื่องมือในการสร้างชาติและลัทธิชาตินิยม การอนุรักษ์และบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและโบราณสถานทั่วประเทศได้ตกอยู่ในการดูแลของกรมศิลปากรและกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ มีการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถานศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พ.ศ. 2477 และปรับปรุงในพ.ศ. 2504 ซึ่งปัจจุบันใช้ฉบับปรับปรุงใหม่ พ.ศ. 2535

สำหรับเมืองเชียงใหม่ในช่วงระยะเวลาที่ต่อเนื่องกันมายาวนานจากอดีตถึงปัจจุบัน สังคมเชียงใหม่ย่อมมีการคลี่คลายเคลื่อนไหวอยู่เสมอ ทั้งโดยการปรับเปลี่ยนภายในสังคมเอง แต่ส่วนใหญ่ก็จะเป็นผลกระทบจากภายนอกโดยเฉพาะจากส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ทั้งด้านวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ลักษณะสถาปัตยกรรมวัด และความคิดคำนึงของชาวเชียงใหม่ที่มีต่อการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดและโบราณสถานต่าง ๆ ก็มีแนวทางแตกต่างกันไป ทั้งโดยตัวแปรจากฝ่ายราชการที่เกี่ยวข้อง ทั้งจากตัวแปรชาวบ้านทั่วไป ซึ่งบ้างก็ต้องการรักษาไว้ดังเดิม บ้างก็ต้องการปรับปรุงให้เหมาะสมกับวิถีชีวิตแบบใหม่ หรือบ้างก็ต้องการรื้อทิ้งเพื่อสร้างใหม่ ในหัวข้อวิจัยเรื่อง "ปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดในเชียงใหม่" นี้จะเป็นการรวบรวมกรณีปัญหาการอนุรักษ์จากเอกสารข่าวและบทความ ตลอดจนจากการศึกษาในภาคสนาม ซึ่งได้แก่

1. โครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ
2. การบูรณะปฏิสังขรณ์มณฑปปราสาทวัดพระธาตุศรีจอมทอง
3. การสร้างวิหารวัดดอกเอื้องหลังใหม่
4. การอนุรักษ์เจดีย์กู่แก้ว วัดเจ็ดยอด
5. การบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์หลวงครั้งล่าสุด
6. การบูรณะวิหารลายคำ วัดพระสิงห์
7. การสูญเสียงานจิตรกรรมฝาผนังวัดบ้านโปง

1. โครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ

ความพยายามที่จะสร้างกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพนั้นเกิดขึ้นมาแล้วในอดีตถึงสองครั้ง ครั้งแรกในปี.ศ.2508 โดยการนำเสนอของกองไฟฟ้าภูมิภาค กรมโยธาเทศบาล กระทรวงมหาดไทย และครั้งที่สองในปี.ศ.2513 โดยมีผู้มีอิทธิพลทางด้านการเมืองระดับท้องถิ่นเป็นผู้วิ่งเต้นเสนอโครงการในรูปของบริษัทเอกชน โดยมีบริษัทท่องเที่ยวต่างประเทศบริษัทใหญ่แห่งหนึ่งได้เสนอโครงการสร้างโรงแรมบนยอดดอยสุเทพพร้อมกันไปด้วย ซึ่งความพยายามทั้งสองครั้งนั้นได้ถูกยกเลิกไปเนื่องจากเสียงคัดค้านจากชาวเชียงใหม่ แม้ว่าการดำเนินงานต่อต้านไม่ได้ขยายวงกว้างมากนัก

จนกระทั่งปี.ศ.2528 ทางบริษัทสำนักงานไฟร์เอสจำกัด ได้เป็นแกนกลางในการก่อตั้งบริษัทท่องเที่ยวพัฒนาจำกัด ได้เสนอโครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง โดยจัดเข้าเป็นหนึ่งในโครงการที่เสนอในแผนหลักพัฒนาการท่องเที่ยวจังหวัดเชียงใหม่ ของการท่องเที่ยว

แห่งประเทศไทย โดยมีบริษัทไฟร์เอสเป็นสถาปนิกที่ปรึกษา วัตถุประสงค์หลักของโครงการมีอยู่ 5 ข้อ ได้แก่ 1) เพื่อลดจำนวนอุบัติเหตุเนื่องมาจากการจราจรบนถนนชั้นดอยสุเทพ 2) เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวของจังหวัดเชียงใหม่ 3) เพื่อสงวนป่าไม้และสภาพธรรมชาติ เพราะระบบกระเช้าลอยฟ้าไม่ต้องโค่นต้นไม้มากเมื่อเทียบกับการขยายถนน 4) เพื่ออนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรมล้านนาที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับสถานีกระเช้าและอาคารบริวาร และ 5) เพื่อแสวงหาโอกาสที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในฐานะอุปัฏฐากวัดพระธาตุดอยสุเทพ ในด้านการรักษาสภาพพุทธสถานให้จำเริญใจแก่พุทธศาสนิกชน²

เมื่อมีการรื้อฟื้นโครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพขึ้นมาอีกครั้งในคราวนี้ ก็มีทั้งผู้สนับสนุนและผู้คัดค้านซึ่งต่างก็ได้แสดงความคิดเห็นผ่านทางสื่อมวลชนอย่างกว้างขวางมากกว่าครั้งก่อน บทความแสดงข้อคิดเห็นสนับสนุนโครงการฯ อาทิเช่น บทความเรื่อง "จากพุทธประวัติถึงกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ" ซึ่งลงในวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนสิงหาคม 2529 ซึ่งคุณประพันธ์ ผลเสวกได้เล่าถึงการไปเที่ยวเมืองราชคฤห์ซึ่งเป็นเมืองที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธองค์มากมาย เพราะเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชและพระเจ้าอชาตศัตรู โดยเฉพาะได้เล่าถึงความประทับใจในการขึ้นไปชมวิวยามเย็น "วิเศษวิเศษ" บนเขารัตนคีรี ด้วยรถกระเช้าลอยฟ้า ซึ่งตัวรถนั้นทราบว่ายานพาหนะที่หนึ่งมีศรีธรรมมาสร้างขึ้น และกระเช้าลอยฟ้าที่นั้น "นับว่าถูกมาลงทุนเอาไว้อีกเหมือนกัน" คุณประพันธ์ยังได้กล่าวเปรียบเทียบมายังโครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพว่า "ไม่น่ามีเหตุผลอะไรจะต้องคัดค้านการสร้างกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพ" เพราะอย่างน้อยมันก็เป็นความเคลื่อนไหวใหม่ในด้านการท่องเที่ยว และที่สำคัญคือเจ้าของโครงการได้ติดต่อทำความเข้าใจกับหน่วยงานของรัฐและรัฐวิสาหกิจที่รับผิดชอบโดยตรงในเขตพื้นที่ดอยสุเทพ-ดอยปุย รวมทั้งเขตพระราชฐานคือพระตำหนักภิมุขราชินีเวศน์ ซึ่งได้แก่การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย องค์การบริหารจังหวัดเชียงใหม่เจ้าของพื้นที่ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งมีกรมสิทธิเหนือเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ดอยปุย องค์การสวนสัตว์วัดพระธาตุดอยสุเทพ สำนักพระราชวัง และคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ประกอบกับยังได้ "กระทำในหลายสิ่งซึ่งเป็นสิ่งที่พึงกระทำสำหรับการลงทุนระดับนี้" นั่นคือการศึกษาและวิเคราะห์ผลได้ผลเสียอันสืบเนื่องมาจากโครงการมาเป็นเวลานานพอควรตั้งแต่ปี 2524 มาจนกระทั่งถึงปี 2529 นี้ ซึ่ง "ก็ไม่น่าจะมีสิ่งใดเล็ดลอดไปจากความละเอียดถี่ถ้วนของผู้ศึกษาโครงการได้อีก" ทั้งยังได้สรุปว่า "ความกลัวคงเป็นสาเหตุหนึ่ง ทำให้มีคนคัดค้านกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ" และ "ผลประโยชน์ก็น่าจะเป็นอีกเหตุผลหนึ่ง"³

สำหรับความคิดเห็นในฝ่ายที่คัดค้านการสร้างกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพนั้น ได้มีการแสดงออกทั้งทางด้านบทความหรือแถลงการณ์ ตลอดจนในด้านความเคลื่อนไหวของกิจกรรมต่าง ๆ ดังที่ชมรมเพื่อเชียงใหม่ได้สรุปไว้ในบทความเรื่อง "โครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ รายงานความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการคัดค้าน" จากจดหมายข่าวล้านนาศึกษา เดือนพฤษภาคม-สิงหาคม 2529⁴ ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะข้อสรุปการคัดค้านทางเอกสารบทความ โดยสามารถแยกออกได้เป็น 3 ประเด็นด้วยกัน คือ ด้านศิลปวัฒนธรรมและศาสนา ด้านสิ่งแวดล้อม และด้านนโยบายการท่องเที่ยวและเศรษฐกิจ

1. บทความคัดค้านด้านศิลปวัฒนธรรมและศาสนา

อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงความสำคัญและหน้าที่ของดอยสุเทพและวัดพระธาตุที่มีต่อชุมชนมาแต่ครั้งโบราณ ในวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนเมษายน 2529 โดยยังชี้ให้เห็นถึงสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปของดอยสุเทพ ทั้งทางด้านนิเวศวิทยาและเทคโนโลยีอันเกิดจากการที่คนไปท่องเที่ยวจำนวนมากมาย และได้ทิ้งท้ายไว้ว่าเราต้องเข้าใจหน้าที่ของสิ่งที่คนโบราณสร้างขึ้นมาอย่างถูกต้อง เราจึงจะสามารถรักษาและอนุรักษ์โบราณสถานวัดวาอารามเก่าแก่ให้มีความหมายตลอดไป

ในด้านความเห็นของฝ่ายสงฆ์นั้น มีบทความของท่านเจ้าคุณพระโพธิ์รังษี รองเจ้าคณะจังหวัดเชียงใหม่ที่ลงในหนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ วันที่ 16 พฤษภาคม 2529 ซึ่งเขียนขึ้นด้วยความเข้าใจต่อหน้าที่ของดอยสุเทพในด้านศาสนา ความผูกพันและศรัทธาของพุทธศาสนิกชนชาวเชียงใหม่ที่มีต่อพระธาตุดอยสุเทพ และประเด็นสำคัญของบทความนี้คือเรื่องของวัดพระธาตุฯ กับกระเช้าลอยฟ้าโดยตรง ท่านเจ้าคุณโพธิ์รังษีกล่าวถึงตัวโครงการที่ระบุไว้ว่า เจ้าอาวาสวัดดอยสุเทพยินยอมให้ใช้สถานที่อันเป็นธรณีสัณต์ตอนล่างเป็นสถานที่ตั้งได้นั้น เจ้าอาวาสคงไม่คิดให้ลึกซึ้งโดยอาจจะเชื่อที่เจ้าของโครงการบอกว่าจะอุปัฏฐากบำรุงพระธาตุเท่านั้น และคิดว่าเจ้าอาวาสควรจะเรียกประชุมคณะกรรมการ ไม่ควรตัดสินใจเพียงคนเดียว เพราะพระบรมธาตุดอยสุเทพเป็นพระอารามหลวงที่มีคณะกรรมการคอยควบคุมอยู่

ในด้านตัวแทนของพุทธศาสนิกชนเชียงใหม่ อาจารย์มณี นพอมงคล ได้แสดงข้อคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง "ดอยสุเทพ มิ่งขวัญผิงคนคร" ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือไทยนิวส์ และ

ลู่อนาคต โดยชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของตอยสุเทพในด้านตำนาน ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม การศึกษา การท่องเที่ยว ความศักดิ์สิทธิ์ และการสร้างวัดตามโลกุตระธรรม และได้สรุปว่าตอยสุเทพและพระบรมธาตุจึงเป็นสิ่งที่ชาวล้านนาจะต้องรักษาไว้ให้เป็นมิ่งขวัญ

และเมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม 2529 โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้จัดแถลงข่าวเรื่องโครงการกระเช้าลอยฟ้าตอยสุเทพ โดยมีความเห็นว่าแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยการสร้างกระเช้าลอยฟ้า เป็นแนวทางที่ไม่สอดคล้องกับประเพณีและวัฒนธรรมของชาวนุพุทธและชาวเชียงใหม่ เนื่องจากตอยสุเทพเป็นของคู่บ้านคู่เมืองของเชียงใหม่ เป็นสถานที่สำคัญทางศาสนาที่เคารพบูชาของชาวนุพุทธ และเป็นศูนย์รวมจิตใจของเชียงใหม่และชาวล้านนา การสร้างกระเช้าจะทำให้ความหมายของวัฒนธรรมประเพณีการจาริกแสวงบุญของชาวนุพุทธต้องเปลี่ยนแปลง ซาดหาย หรือถูกทำลายไป และความสำคัญของตอยสุเทพในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาก็จะลดน้อยลงไป ซึ่งก็ปรากฏเป็นข่าวตามหน้าหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นและส่วนกลางหลายฉบับ

2. บทความเกี่ยวกับสิ่งแวดลอม

ตามที่ผู้เสนอโครงการกระเช้าลอยฟ้าตอยสุเทพได้อ้างว่ากระเช้าลอยฟ้ามีผลกระทบทางนิเวศวิทยาน้อยมากนั้น ได้มีความเห็นตอบโต้ทั้งจากนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างประเทศ เช่น บทความของ ดร. ยันส์ บานชิงเจอร์ ในหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์ ซึ่งได้แสดงความรู้สึกประหลาดใจมากที่ทางโครงการบอกว่าตอยสุเทพไม่ใช่แหล่งที่มีพืชและสัตว์ที่อุดมสมบูรณ์ เพราะจริง ๆ แล้วแม้จะไม่มีสัตว์ป่า แต่ตอยสุเทพยังเต็มไปด้วยพืชและสัตว์ชนิดที่ยังไม่เคยพบมาก่อนในเมืองไทยเสียด้วยซ้ำ มีนักวิชาการชาวต่างประเทศให้ความสนใจมากและพบว่ามีพืชประมาณ 740 ชนิดบนตอยสุเทพ บทความของนักวิชาการไทยเช่น อาจารย์อุ๋นแก้ว ประกอบไวทยกิจ และอาจารย์วิศ สัตะสุวรรณ จากภาควิชาชีววิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ก็เสนอความเห็นในทำนองเดียวกันว่าแต่เดิมนั้นมีสัตว์และพืชหลายหลากบนตอยสุเทพ ต่อมาเมื่อมีสิ่งก่อสร้างเพิ่มขึ้นสัตว์โดยเฉพาะนกได้หายไปหมด อาจารย์วิศได้เน้นไว้ในจดหมายถึงบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามรัฐว่า การสร้างกระเช้าขึ้นตอยสุเทพจะเป็นการรบกวนและไล่ที่อยู่อาศัยของสัตว์บนตอยสุเทพ

มีบทความบางเรื่องที่ชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งของโครงการกับนโยบายการกำหนดเขตต้นน้ำลำธารของรัฐบาลเอง เช่นบทความเรื่อง "โครงการกระเช้าลอยฟ้ากับมตคณะรัฐมนตรื" ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน วันที่ 7 มิถุนายน 2529 ซึ่งคุณานันท์ ชัยรัต เจ้าของบทความได้

กล่าวถึงมติคณะรัฐมนตรีวันที่ 14 มกราคม 2518 เรื่องการกำหนดขึ้นความสำคัญป่าต้นน้ำลำธาร ซึ่งโครงการกระเช้าลอยฟ้าจะใช้เส้นทางตัดผ่านที่ดินในพื้นที่ลุ่มน้ำชั้นที่ 1 บีของดอยสุเทพ ทั้งนี้ทางคณะรัฐมนตรีมีมติให้มีมาตรการควบคุมเป็นพิเศษ เพราะเป็นพื้นที่ที่มีคุณภาพ น้ำดี มีอินทรียวดยิ่ง และพื้นดินง่ายต่อการพังทลาย จะอนุญาตให้ใช้พื้นที่ได้เฉพาะโครงการของส่วนราชการที่หลีกเลี่ยงไม่ได้เท่านั้น ผู้เขียนได้กล่าวซ้ำไว้ว่า ขอให้ผู้เกี่ยวข้องกับโครงการพิจารณาบททวนข้อมูลอย่างรอบคอบ เพราะว่า"การพัฒนาที่ฉลาดและรอบคอบ จะลดการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติและป้องกันผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมที่จะเกิดผลเสียร้ายแรงต่อคนรุ่นลูกหลานได้"⁶

บทความคัดค้านอีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญมากแต่เรามักจะมองข้ามไปคือผลกระทบทางนิเวศวิทยาที่มีต่อวัฒนธรรมและศูนย์รวมจิตใจ ตลอดจนการเขียนโครงการพัฒนาทั้งหลายที่มักดึงเอาสถาบันพระมหากษัตริย์มาเป็นข้ออ้างเช่นโครงการกระเช้าลอยฟ้า ในประเด็นแรกอาจารย์ระพี สาคริก ได้เสนอความคิดเห็นผ่านทางหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเชียงใหม่และหนังสือพิมพ์ระดับชาติ คือบทความเรื่อง "ภาพสะท้อนจากกรณีจลาจลแทนทาลัมที่จังหวัดภูเก็ต : บทเรียนที่กรณีกระเช้าลอยฟ้าควรคำนึง" จากหนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ วันที่ 5 มิถุนายน 2529 และบทความเรื่อง "กระเช้าลอยฟ้า : พฤติกรรมที่สะท้อนวิถีทางการพัฒนาสังคมไทย" ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ 7 มิถุนายน 2529 ซึ่งในบทความหลังนี้อาจารย์ระพีได้แสดงความห่วงใยในการพัฒนาที่เน้นวัตถุโดยไม่คำนึงถึงจิตใจของผู้คนที่เป็รากฐานของความเป็นคุณค่า และความหมายอันแท้จริงของชีวิต อาจารย์ได้เน้นว่ากระแสวัฒนธรรมของสังคมมนุษย์ย่อมสัมพันธ์กับระบบนิเวศวิทยาอย่างแยกกันไม่ออก ดังนั้นการทำลายต้นไม้และนิเวศวิทยาของป่าย่อมมีผลกระทบต่อวัฒนธรรมท้องถิ่นซึ่งเป็น "ที่รวมพลังใจ พลังความคิด และร่วมมือประสานชีวิตภายในสังคมเข้าหากัน ทำให้ระบบการอยู่ร่วมกันเป็นไปอย่างธรรมชาติ"⁷ สำหรับในประเด็นที่สองนั้น สุวัณณ ภูมิภมร ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง "จันทรคติดอยสุเทพ" ในมติชนสุดสัปดาห์ วันที่ 27 มิถุนายน 2529 ผู้เขียนได้ชี้ถึงจุดบอดของการประชาสัมพันธ์ของโครงการกระเช้าลอยฟ้าและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยว่าอยู่ที่การออกข่าวว่าจะต้องเร่งสร้างกระเช้าลอยฟ้าเพื่อเป็นราชสักการะแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปี 2530 ซึ่งโครงการที่มีผลกระทบต่อนิเวศวิทยาและป่าไม้เช่นนี้ตรงกันข้ามกับโครงการตามพระราชดำริทั้งหลาย เพราะล้วนเป็นเรื่องของการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมทั้งสิ้น ผู้เขียนได้ขอรับรอง ททท. ว่าอย่าได้อ้างสถาบันพระมหากษัตริย์เลย⁷

3. บทความเกี่ยวกับนโยบายการท่องเที่ยวและเศรษฐกิจ

ในกรณีที่โครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพและการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย อ้างว่า โครงการนี้จะมีผลดีต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยว รวมไปถึงผลดีทางด้านเศรษฐกิจด้วยนั้น โดยทาง ททท. ได้ร่วมกับบริษัทที่เสนอโครงการจัดถลุงข้าว ณ โรงแรมเชียงใหม่พลาซ่า เมื่อวันที่ 7 มิถุนายน 2529 เพื่อปกป้องโครงการจนสุดตัว ทำให้มีนักวิชาการ นักหนังสือพิมพ์ และบุคคลต่าง ๆ ได้ออกมาเสนอบทความเพื่อชี้ให้เห็นถึงจุดบอดของ "ผลดีด้านการท่องเที่ยวและด้านเศรษฐกิจ" ดังกล่าว เช่น บทความของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ 1 กรกฎาคม 2529 เรื่อง "กระเช้าลอยฟ้ากับนโยบายการท่องเที่ยว" อาจารย์นิธิกล่าวว่าในบรรดาหน่วยงานและรัฐวิสาหกิจของรัฐบาลที่รับผิดชอบกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา ความคิดของททท. นั้น "เชย" กว่าเพื่อน เพราะอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้ทรัพยากรในประเทศน้อยมาก หากกลับต้องพึ่งพาการนำเข้ามาโดยตลอด ซึ่งเปรียบเสมือนต้นทุนการผลิตที่เราต้องเสียเงินให้ต่างประเทศเป็นจำนวนมาก โดยที่เราไม่เคยคิดกันหรือไม่เคยนำมาพิจารณาผลดีผลเสีย ผู้เขียนได้ตั้งข้อสังเกตว่า ตัวเลขเงินตราต่างประเทศที่ได้จากการท่องเที่ยว และกล่าวกันว่าเป็นรายได้อันดับหนึ่งของประเทศนั้น "หากคิดในเชิงธุรกิจแล้วมันกำไรหรือขาดทุนกันแน่ เพราะเพื่อจะได้เงินจำนวนนั้นมาเราได้ลงทุนซื้อสินค้าทุน และวัตถุดิบจำนวนมากเพื่อป้อนอุตสาหกรรมนี้" ยิ่งไปกว่านั้นการพัฒนาการท่องเที่ยวแล้วนั้น ไม่เคยคำนึงถึงผลเสียที่อุตสาหกรรม การท่องเที่ยวนำมาสู่สังคมไทย เช่น การพังทลายของระบบค่านิยมเก่า หรือการบั่นทอนวิถีชีวิตแบบไทย ซึ่งทางททท. ควรจะต้องทบทวนแนวนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวเสียใหม่^๑ ขณะที่คอลัมน์ "ไวยากรณ์กะพริบที่นี้" ของไทยรัฐ วันที่ 4 กรกฎาคม 2529 กล่าวตำหนิถึงการที่ททท. ออกมาวิ่งเต้นในเรื่องนี้นับเป็นเรื่องที่ "น่าอับยศที่สุด" ส่วนที่กล่าวว่าโครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพจะมาช่วยเพิ่มรายได้ของชาวเชียงใหม่ นั้น อาจารย์สุวิทย์ รุ่งวิสัย ได้ตั้งคำถามไว้ในบทความเรื่อง "กระเช้าลอยฟ้าช่วยพัฒนาเชียงใหม่จริงหรือ" ในไทยนิวส์ วันที่ 19 กรกฎาคม 2529 โดยสงสัยว่าโครงการนี้จะทำให้คนจนมีรายได้เพิ่มขึ้นได้อย่างไร ถึงจะกระตือรือร้นมาบ้าง แต่ผู้ที่ได้ผลประโยชน์เป็นกอบเป็นกำอย่างแท้จริงคงไม่ใช่ชาวเชียงใหม่เหล่านี้ ในเมื่อ "หน้าที่ของมันก็คือธุรกิจการค้าโดยแท้ ไม่ใช่โครงการสาธารณะกุศลแต่ประการใด"^๒

แม้ว่านายชัยยา พูนศรีวงศ์ ผู้ว่าการราชการจังหวัดเชียงใหม่ในขณะนั้นได้เสนอให้ระงับการพิจารณาโครงการกระเช้าลอยฟ้าออกไป เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม 2529 แล้วนั้น แต่โครงการนี้ก็กลับปรากฏเป็นข่าวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อชมรมที่ก่อตั้งใหม่ชื่อ "ชมรมส่งเสริมการท่องเที่ยวเชียงใหม่" ได้จัดถลุงข้าวของบริษัท "ท่องเที่ยวพัฒนา" ที่โรงแรมรินทร์ จังหวัดเชียงใหม่

เมื่อวันที่ 8 มีนาคม 2530 โดยพยายามชักจูงหาเสียงสนับสนุนจากสื่อมวลชน ด้วยการเสนอรายงานการสำรวจทัศนคติของประชาชนกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ต่อการสร้างกระเช้าลอยฟ้า ซึ่งจาก "ข่าวความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการคัดค้านกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพ" ในจดหมายข่าวล้านนาศึกษา เดือนมกราคม-มีนาคม 2530 ได้ชี้ให้เห็นว่าเป็นการวิจัยที่สื่อเจตนาลำเอียงสนับสนุนโครงการกระเช้าลอยฟ้า จนได้มีการจัดแถลงข่าวตอบโต้เมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2530 โดยประกอบด้วย เลขาธิการสังฆมณฑล ชมรมเพื่อเชียงใหม่ สมาชิกสภาจังหวัด ตัวแทนกลุ่มหนุ่มสาว และตัวแทนประชาชนชาวเชียงใหม่¹⁰ ซึ่งในคอลัมน์จดหมายถึงบรรณาธิการวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนเมษายน 2531 ได้สะท้อนความรู้สึกของชาวเชียงใหม่ท่านหนึ่งเอาไว้อย่างชัดเจนว่า "การพัฒนาใด ๆ แม้ว่าจะด้วยเจตนาที่ดี เล็งเห็นความก้าวหน้าและสะดวกสบายทางด้านเทคโนโลยี แต่ขาดความเข้าใจในเรื่องของรากฐานและความละเอียดอ่อนทางวัฒนธรรมแล้ว ก็นำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งดังที่เกิดขึ้นกับการฝืนกระเช้าลอยฟ้า" การค้นหาข้อสรุปที่เป็นที่พอใจและยอมรับของทุกฝ่ายคงไม่ง่าย "ตราบใดที่ไม่มีการย้ายจุดยืนและตั้งคำถามเสียใหม่ว่า ทำอย่างไรจึงจะให้เจ้าของโครงการพัฒนาต่าง ๆ มีความเข้าใจที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับคน วัฒนธรรม และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ด้วยคำว่า "การพัฒนา" ซึ่งในที่สุดผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่คนต่อมาคือ ดร.ไพรัตน์ เตชะรินทร์ ได้แจ้งให้สื่อมวลชนทราบถึงการตัดสินใจยกเลิกโครงการกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพของเจ้าของโครงการนั้น ดังปรากฏเป็นข่าวใหญ่ในหน้าหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นหลายฉบับเมื่อวันที่ 31 ธันวาคม 2530¹¹

อย่างไรก็ตาม ชาวเชียงใหม่ผู้ใช้นามปากกาว่า "แบ่งหวาน" เจ้าของจดหมายถึงบรรณาธิการฉบับดังกล่าวได้ชี้ให้เห็นปัญหาที่แท้จริงกว่านี้อีกก็คือ ปัญหาที่ทางรัฐต้องให้ความสนใจอย่างเร่งด่วนในการยับยั้งและป้องกันสภาพความเสียหายต่าง ๆ ที่กำลังทำลายดอยสุเทพลงทุกวัน ทั้งปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และปัญหาการรุกรานจากสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ¹² จนเมื่อเวลาผ่านไปหลายปีปัญหาดังกล่าวก็ได้แสดงอาการให้เห็นชัดเจนขึ้นเรื่อย ๆ ดังปรากฏเป็นข่าวหน้า 1 ของหนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ วันที่ 25 กันยายน 2537 ว่า บริเวณวัดพระธาตุดอยสุเทพเกิดทรุดทลายหลังที่ภาคเหนือต้องประสบมรสุมหนักและค่อนข้างยาวนานในปีนี้ ประกอบทั้งมีแผ่นดินไหวเกิดขึ้นเป็นระยะ จนฐานกำแพงด้านเหนือแตก นายวีระชัย แนวนุญเนียร ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่คนปัจจุบันต้องสั่งการให้หน่วยศิลปากรที่ 4 กรมศิลปากร และโยธาธิการจังหวัดขึ้นไปตรวจสอบ และเสริมความมั่นคง ซึ่งแม้ว่าพระราชสิทธิอาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพระธาตุดอยสุเทพวรมหาวิหารจะชี้แจงว่าเกิดจากด้านที่เป็นที่ทิ้งขยะซึ่งไม่มีแนวคันไม้เกาะยึดดินให้แน่น โดยทางวัดได้ตรวจสอบดูแล้วคิดว่าไม่แก่กระแทกกระเทือนถึงองค์พระธาตุ¹³ แต่ในบทบรรณาธิการเรื่อง "วัดพระธาตุดอยสุเทพทรุดลงเพราะเหตุใด" ในหนังสือพิมพ์ฉบับเดียวกันนั้น

กลับมีความเห็นแตกต่างไปอีกมุมหนึ่ง โดยได้กล่าวถึงปัญหาการสร้างอาคารสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ซึ่งมีจำนวนหนาแน่นมากขึ้นในบริเวณวัด "จึงเป็นไปได้มาก ยิ่งการก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่ทับซ้อนกันขึ้นมาเท่าใด อันตรายที่อาจจะเกิดขึ้นต่อองค์พระธาตุดอยสุเทพและต่อบริเวณวัดโดยรอบก็ย่อมมีมากขึ้น" ทั้งยังได้เน้นให้หน่วยราชการและผู้รับผิดชอบเข้าไปตรวจสอบให้มากกว่านี้¹⁴

สรุปประเด็นปัญหาของโครงการกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพ ได้ดังนี้

1. ลักษณะปัญหา เป็นความขัดแย้งระหว่างการพัฒนากับการอนุรักษ์ ระหว่างนักลงทุนและรัฐวิสาหกิจของรัฐจากส่วนกลางกับประชาชนและพระสงฆ์ในท้องถิ่น ในเรื่องการสร้างกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพ

2. ประเด็นปัญหา เจ้าของโครงการมองข้ามความสัมพันธ์ทางจิตใจระหว่างพระสงฆ์และประชาชนเชียงใหม่กับดอยสุเทพและองค์พระธาตุ โดยเข้าใจว่าถ้าติดต่อกับหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องได้แล้วโครงการนั้นไม่น่ามีปัญหา และไม่สามารถเข้าใจถึงผลกระทบทางนิเวศวิทยาที่มีต่อสิ่งแวดล้อมและต่อวัฒนธรรมท้องถิ่น มุ่งแต่เป้าหมายแสวงหากำไรได้จนมองข้ามต้นทุนประกอบการต่าง ๆ ในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไป ขณะเดียวกันทางวัดพระธาตุดอยสุเทพกลับขาดกลไกหรือไม่ได้ใช้กระบวนการปรึกษาคณะกรรมการที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ โดยมุ่งหวังเพียงการอุปัฏฐากนำบุญจากเจ้าของโครงการเท่านั้น ซึ่งลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏเป็นผลกระทบต่อวัดพระธาตุและสิ่งแวดล้อมให้เห็นได้ในปัจจุบันจากการก่อสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ หนาแน่น และปัญหาการจัดการสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดดินถล่มทางทิศเหนือของฐานวัดพระธาตุในระยะหลังมานี้

3. ผู้เกี่ยวข้อง เจ้าของโครงการ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ทางวัดพระธาตุและประชาชนและนักลงทุนฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายคัดค้านได้แก่นักวิชาการ พระสงฆ์ และประชาชนเชียงใหม่ นอกจากนี้ยังมีผู้เกี่ยวข้องโดยตรงอีกสองส่วนคือ ฝ่ายปกครองท้องถิ่นโดยเฉพาะผู้ว่าราชการจังหวัดและองค์กรของรัฐ กับฝ่ายของสื่อมวลชนทั้งที่เห็นด้วยกับโครงการและไม่เห็นด้วยกับโครงการ

4. วิธีการแก้ปัญหา จัดกิจกรรมและแถลงข่าวโต้ตอบกันทางหน้าหนังสือพิมพ์ สื่อมวลชนต่าง ๆ

5. ทางออกของปัญหา เมื่อแต่ละฝ่ายไม่สามารถยอมรับซึ่งกันและกันได้ เนื่องจากต่างก็ยืนอยู่บนฐานความคิดคนละฐาน ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่จึงต้องหาทางออกในขั้นต้น โดยระงับโครงการไว้ก่อน ต่อมาแม้ว่าทางเจ้าของโครงการพยายามจะเซ็นโครงการกระเช้าลอยฟ้าออกมาอีกแต่ก็ยังคงถูกต่อต้านเหมือนเดิม จนต้องตัดสินใจยกเลิกโครงการไปในที่สุด

6. ประเด็นสำคัญเพิ่มเติม กรณีปัญหาที่ยืดเยื้อมาเช่นนี้ ตัวแปรที่สำคัญประการหนึ่งคือฝ่ายบริหารสูงสุดของจังหวัดคือ "ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่" มีการโยนย้ายกันบ่อยมาก จนไม่มีเวลาทุ่มเทให้กับการแก้ปัญหาอย่างจริงจังและต่อเนื่อง สื่อมวลชนเองต้องมีพื้นฐานทางด้านวัฒนธรรม เพราะจะเป็นตัวแปรสำคัญต่อการระดมความคิดของสังคมในการแก้ปัญหาขัดแย้งด้านนี้

2. การบูรณะมณฑปปราสาทพระธาตุจอมทอง¹⁵

เมื่อราวปี พ.ศ. 2531 ตัวมณฑปปราสาทบรรจุพระบรมธาตุ วัดพระธาตุศรีจอมทอง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ได้เกิดชำรุดทรุดโทรมลง เนื่องจากกาลเวลาและความชื้นที่สะสมอยู่ทำให้ปูนก่อปูนฉาบหมดสภาพหลุดร่อนเป็นผก รากที่เป็นพื้นรองรับการปิดทองบริเวณธรรมาฐานได้แตกร้าวทั่วไป ลวดลายปูนปั้นตกแต่งเครื่องหลังคามณฑปปราสาทแตกหักชำรุด ทางวัดโดยท่านพระครูสุวิทย์ไทยธรรม เจ้าอาวาสและเจ้าคณะอำเภอจอมทองจึงได้เริ่มโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์มณฑปปราสาทภายในพระวิหารขึ้นในปี 2532

อย่างไรก็ตามเนื่องจากมณฑปปราสาทพระธาตุจอมทองเป็นปูชนียสถานที่เคารพบูชาดังมีประวัติต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ครั้งแรกที่ก่อสร้างขึ้นโดยพญาแก้วหรือพระเมืองแก้วใน พ.ศ. 2060 จนได้รับการฟื้นฟูและได้รับการอุปถัมภ์สืบเนื่องกันมาอีกครั้งตั้งแต่สมัยของพระยาภาววิไลและเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ต่อ ๆ มา มณฑปปราสาทและสิ่งก่อสร้างในวัดจึงได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานสำคัญโดยกรมศิลปากรในพ.ศ. 2478 และ 2522 ตามกฎหมายพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 (ปัจจุบันใช้ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2535) ซึ่งมีข้อกำหนดมิให้มีการแก้ไขบูรณะโดยพลการ ทางวัดจึงได้ทำหนังสือขออนุมัติจากกรมศิลปากรเพื่อบำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ จนได้มีการตั้งคณะกรรมการบูรณะโดยประกอบด้วยกรรมการวัดและศรัทธาวัดในชุมชนเป็นแกนนำ มีท่านพระครูสุวิทย์ไทยธรรมเป็นหัวหน้า และได้เชิญให้ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่เป็นประธาน นอกจากนี้ยังมีคณะกรรมการที่ปรึกษาประกอบด้วยผู้รู้และคณาจารย์จากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ในเชียงใหม่ และจากส่วนกลาง ตลอดจนเจ้าหน้าที่หน่วยศิลปากร ทั้งนี้เพื่อช่วยกันหาวิธีการบูรณะที่เหมาะสมที่สุด

จากการสัมภาษณ์ช่างสุบิน มนัส กรรมการบูรณะและหัวหน้าช่างบูรณะชาวจอมทอง ในบทความเรื่อง "การบูรณะพระบรมธาตุศรีจอมทอง และข้อสังเกตบางประการ" วารสาร เมืองโบราณ เดือนเมษายน-มิถุนายน 2534 ทำให้เราได้ทราบถึงปัญหาและแนวทางการบูรณะที่น่าสนใจยิ่ง กล่าวคือ ในที่ประชุมคณะกรรมการบูรณะได้มีแนวทางการบูรณะอยู่สองแนวทาง โดยวิธีแรกจะมุ่งเสริมความมั่นคงและสงวนรักษาให้คงทนตามสภาพปัจจุบัน (Preservation) โดยใช้น้ำยาวิทยาศาสตร์จัดอัดผิวรักฉนวนบางส่วนที่เกาะเกาะหลุดร่อนออกมา แต่ที่ประชุมได้เลือกวิธีที่สอง คือวิธีการบูรณะปฏิสังขรณ์ (Restoration) โดยใช้เทคนิคงานปูนดำล้นานาที่เรียกว่า "สะตายจีน" ซึ่งเป็นเทคนิคโบราณที่ยังคงทำกันอยู่ในปัจจุบัน

จากการดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์มณฑปปราสาทพระธาตุจอมทอง โดยกระบวนการจัดการของท้องถิ่นเองทำให้เราได้ข้อสังเกตบางประการซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการจัดการด้านการอนุรักษ์งานสถาปัตยกรรมล้านนา กล่าวคือ

1. การหาทุน และการดำเนินการบูรณะ การบูรณะโบราณสถานในไทยเท่าที่ผ่านมา หลายครั้งที่กรมศิลปากรผู้รับผิดชอบมักขาดแคลนงบประมาณ แต่ในกรณีของวัดพระธาตุศรีจอมทองนี้จะเห็นว่าทางวัดและประชาชนก็มีขีดความสามารถร่วมกันหาทุนสำหรับการนี้ได้ เช่นการทอดกฐินหรือผ้าป่าหาทุนบูรณะ ทั้งนี้โดยมีผู้มีความรู้ด้านการอนุรักษ์คอยให้คำปรึกษาโดยตลอด

2. ทรรศนะเรื่องการอนุรักษ์-การบูรณะปฏิสังขรณ์ ขณะที่ทางนักวิชาการทั่วไปให้ความสำคัญกับการซ่อมแซมโบราณสถานต่าง ๆ ด้วยเทคนิควิธีอนุรักษ์หรือเทคนิควิธีการสงวนรักษา โดยต้องการรักษาข้อมูลหลักฐานไว้ในสภาพเดิมให้มากที่สุด และจะต้องหรือต่อเติมโบราณสถานแห่งนั้นให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ เนื่องจากความสำคัญด้านหลักฐานทางศิลปกรรมจนได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานดังกล่าวแล้ว แต่ทางวัดและชาวบ้านประชาชนส่วนใหญ่ยังติดอยู่กับชนบท ประเพณีการบูรณะปฏิสังขรณ์เพื่อพระพุทธรูปศาสนายู่มาก เพราะเป็นเรื่องผลบุญและหน้าตาของผู้อุปถัมภ์ แต่สำหรับปัญหานี้ที่พระบรมธาตุจอมทอง ดูเหมือนว่าเราจะได้พบทางออกที่ดีเมื่อช่างสุบินกล่าวว่า จะใช้วิธีการบูรณะซ่อมใหม่ในส่วนเสียหาย โดยจะไม่ไปแตะต้องต่อเติมส่วนลวดลายใด ๆ ซึ่งมีคุณค่าทางการศึกษาเป็นอย่างมาก (ยกเว้นแต่จะได้รับการอนุญาตจากคณะกรรมการบูรณะแล้วเท่านั้น) และการซ่อมแซมจะอิงอยู่กับของเดิมอยู่เสมอ นับเป็นการพบกันครั้งทางระหว่างแนวทางการอนุรักษ์ทางวิชาการ (เพื่อองค์ความรู้) กับแนวทางการบูรณะปฏิสังขรณ์ตามประเพณีพื้นถิ่น (เพื่อผลบุญในพระพุทธรูปศาสนา)

3. เทคนิควิธีการบูรณะ ช่างสุบินได้ใช้เทคนิควิธีการบูรณะองค์ปราสาทด้วยเทคนิคปูนดำล้นนาหรือสละตายเช่นเดียวกับการสร้างและซ่อมแซมในอดีต ดังนั้นจะเป็นการเหมาะสมและเป็นการเคารพต่อท้องถิ่น หากการบูรณะ โบราณสถานและวัดจะหันมาใช้เทคนิคโบราณโดยช่างฝีมือในท้องถิ่นเอง ทั้งนี้แล้วแต่ความเหมาะสมและเป็นไปได้ อย่างเช่นกรณีของพระธาตุจอมทอง เพราะจะเป็นการส่งเสริมให้ประชาชนในท้องถิ่นรู้สึกรักและหวงแหนมรดกวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษของตนเองสร้างมา ดีกว่าที่ทางราชการส่วนกลางจะเข้าไปดำเนินการประมุลรับเหมาะทำการบูรณะอย่างที่ปฏิบัติกัน

4. เวลาที่ใช้ในการบูรณะ จะเห็นได้ว่าการทำงานปูนปั้นปูนดำล้นนาแต่ละขั้นตอนจะต้องใช้เวลามาก บางครั้งจะต้องฉาบปูนทั้งไว้ 2-3 วัน แล้วจึงกลับมาขัดผิวปูนอีกครั้ง จะหาช่างมาช่วยให้เสร็จเร็วกว่ายาก ดังนั้นการบูรณะด้วยเทคนิคโบราณนี้ต้องใช้เวลาในการปฏิบัติงานมากเป็นพิเศษ จะใช้ช่วงของปีงบประมาณมาเป็นตัวกำหนดปริมาณงานไม่ได้ ถ้าไม่เช่นนั้นการบูรณะจะขาดคุณภาพอย่างเช่นปัญหาการบูรณะปฏิสังขรณ์ โบราณสถาน ที่กรมศิลปากรประสบอยู่ เราต้องตระหนักว่าเรากำลังใช้เทคนิคงานช่างในอดีต ดังนั้นจะใช้ระบบเวลาแบบวัฒนธรรมโรงงานของคนในปัจจุบันมาจับไม่ได้

สรุปประเด็นปัญหาการบูรณะปฏิสังขรณ์มณฑลปราสาทวัดพระธาตุศรีจอมทอง ดังนี้

1. ลักษณะปัญหา แนวทางการอนุรักษ์และสงวนรักษา กับการบูรณะปฏิสังขรณ์

2. ประเด็นปัญหา มีความคิดเห็นหลากหลายในเรื่องแนวทางที่เหมาะสมกับการซ่อมแซมองค์มณฑลปราสาทพระธาตุจอมทอง ในด้านวิชาการก็มีข้อเสนอให้สงวนรักษาไว้ตามลักษณะเดิม โดยใช้เทคนิคที่ทันสมัยมาช่วย ส่วนในด้านประเพณีปฏิบัติก็ต้องการให้มีการซ่อมแซมให้กลับตั่งเดิม ซึ่งมีลักษณะที่แย้งกันในเชิงทฤษฎีหรือหลักการ คือระหว่างแนวทางการสงวนรักษากับแนวทางการบูรณะปฏิสังขรณ์

3. ผู้เกี่ยวข้อง ฝ่ายพระสงฆ์โดยเฉพาะท่านเจ้าอาวาสและคณะกรรมการบูรณะของทางวัดฝ่ายหนึ่ง กับกรรมการที่ปรึกษาจากนักวิชาการจากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ และเจ้าหน้าที่หน่วยศิลปากร โดยมีฝ่ายปกครองเป็นผู้ประสานงานร่วม รวมทั้งศรัทธาวัตถุและพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่มีศรัทธาต่อองค์พระธาตุจอมทอง

4. วิธีการแก้ปัญหา มีการปรึกษาหารือกันในกลุ่มคณะกรรมการบูรณะและกรรมการที่ปรึกษา

5. ทางออกของปัญหา ใช้วิธีพบกันครึ่งทาง คือใช้เทคนิคการบูรณะปฏิสังขรณ์ตามแบบประเพณีนิยม แต่จะรักษารูปแบบเดิมไม่ไปดัดแปลงแก้ไข โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานปูนปั้นตกแต่งที่มีคุณค่าทางการศึกษาจะใช้เทคนิคสงวนรักษาเป็นหลัก

6. ประเด็นสำคัญเพิ่มเติม ได้แนวทางในการหาทุนบูรณะ การบูรณะโดยเทคนิคและช่างท้องถิ่นที่เหมาะสม ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องสำคัญคือต้องให้เวลากับการบูรณะถ้าต้องการงานคุณภาพ

3. การสร้างวิหารวัดคอกเอื้องหลังใหม่

แม้ว่าการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและโบราณสถานจะเป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนควรจะมีจิตศรัทธาร่วมมือกันตามโอกาส แต่ในทุกวันนี้ได้มีการบิดเบือนเป้าหมายอันบริสุทธิ์มาสู่เรื่องของผลประโยชน์ การบูรณะปฏิสังขรณ์โบสถ์ วิหาร อาคารศาสนสถานเก่าแก่ทั้งหลายมักมุ่งพัฒนาทางวัตถุหรือเป็นการมุ่งขุดหาสมบัติหรือส่วนตกแต่งอาคารไปขายนักค้าของเก่าได้ ดังจดหมายถึงบรรณาธิการวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนเมษายน 2533 ซึ่งกล่าวถึงการที่ทางวัดและศรัทธาได้ร่วมมือกันทำลายพระอุโบสถและพระพุทธรูปปูนปั้นของอุโบสถวัดชัยมงคล ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี เพื่อขุดหาพระเครื่องคือพระรอดพระคงที่นักเลงพระนิยมกัน คุณ"ภูซังค์" ชาวลพบุรีเจ้าของจดหมายกล่าวว่า "ด้วยแนวทางแห่งกฎหมายนั้นคงพูดกันไม่ได้ แต่ถ้าจะพูดกันถึงเจตนาและศรัทธาอันบริสุทธิ์ของชาวพุทธแล้วเห็นที่จะต้องพูดกันบ้างว่า เหตุใดจึงต้องทำลายองค์พระปฏิมากรรมและทำลายพระอุโบสถหลังเดิมอย่างสิ้นซาก โดยจะมีการสร้างโบสถ์สองชั้นทั้ง ๆ ที่ไม่มีความจำเป็นประการใด"¹⁰

ในอีกกรณีหนึ่งการที่เหล่าศรัทธาและทางวัดร่วมกันแก้ไขดัดแปลงรูปแบบอาคารดั้งเดิมลง ไปจนถึงการแก้ไขดัดแปลงลวดลายตกแต่งเดิมที่ดูดีอยู่แล้วและไม่ได้ชำรุดเสียหายแต่ประการใด อาจเป็นเพียงเพื่อต้องการ "ของใหม่" ให้เทียมหน้าเทียมตาวัดอื่น ๆ ประกอบกับความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ว่าตัวเองมีของดีวิเศษอยู่แล้วอย่างไร กรณีเช่นนี้พบเห็นได้ทั่วไปทั่วเชียงใหม่ ตัวอย่างเช่นข่าวจากจดหมายข่าวล้านนาคดีศึกษา เดือนกันยายน-ธันวาคม 2529 กรณีที่ทางวัดชัยศรีภูมิได้รับกรอบหน้าต่าง โบสถ์วิหารปูนปั้นรูปมังกรซึ่งเป็นศิลปะแบบจีนที่แปลกและงดงามไม่มีที่ไหนเหมือน

เพื่อสร้างกรอบแข็งทื่อแบบภาคกลาง ซึ่ง "เป็นตัวอย่างหนึ่งของการทำลายศิลปวัตถุ จะด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือด้วยความไร้สำนึกของคนในยุคปัจจุบันก็เหลือที่จะชี้ชัดลงไปได้"¹⁷

ในช่วงเวลาศวรรษที่ผ่านมาได้มีการพูดถึงปัญหาการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ของเชียงใหม่มากขึ้น ประเด็นหนึ่งที่สำคัญคือเริ่มมีการหันมามองว่าหน้าที่ของวัดนั้นอาจไม่เพียงสถานทางศาสนาหรือการศึกษาแต่เพียงอย่างเดียวดังที่ผ่านมาในอดีต แต่ในสถานการณ์ของการ"พัฒนา"แบบที่ต้องการทำลายอดีตของตัวเองแทบจะไม่เหลือหลงเหลือไว้ วัดควรจะมีหน้าที่เป็นแกนนำในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมอีกด้วย อาจารย์ดวงจันทร์ อาภาวิชรุตม์ แห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ได้เสนอความเห็นดังกล่าวไว้ในบทความเรื่อง "บทบาทของวัดในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม" หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 22 กันยายน 2535 โดยกล่าวว่า ในสมัยโบราณนั้น "วัดเป็นศูนย์รวมของช่างสกุลต่าง ๆ เป็นสถานที่เชิดหน้าชูตาให้แก่อาณาจักรหนึ่ง ๆ ครั้นเมื่อเวลาล่วงเลยไปวัดเหล่านั้นเป็นบทเรียนที่มีค่ายิ่งแก่ชนรุ่นหลังที่สืบทอดกันมา นอกจากสุนทรียภาพที่ได้จากการได้พบเห็นศิลปกรรมโบราณแล้ว สิ่งเหล่านั้นยังสามารถบอกเรื่องราวของคนในอดีตได้เป็นอย่างดี" "ดังนั้นในสมัยโบราณ วัดนอกจากจะทำหน้าที่กล่อมเกล่าจิตใจของพุทธศาสนิกชนแล้วยังทำหน้าที่สำคัญในแง่การอนุรักษ์และสืบทอดศิลปวัฒนธรรม"¹⁸

หลังจากบทความดังกล่าวได้ตีพิมพ์ไปเพียงเดือนเดียว ได้ปรากฏข่าวการคัดค้านการรื้อวิหารเก่าแก่ของวัดดอกเอื้อง อำเภอเมืองเชียงใหม่ ซึ่งในหน้า 1 หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 30 ตุลาคม 2535 พระอธิการธีระศักดิ์ ญาณวีโร เจ้าอาวาส ได้แถลงข่าวตอบโต้กลุ่มนักอนุรักษ์ที่ใช้ชื่อว่า "กลุ่มพิทักษ์ศิลปวัฒนธรรมล้านนา" ถึงความจำเป็นที่จะต้องรื้อวิหารเก่าออกเพื่อสร้างวิหารหลังใหม่ เพราะหลังคารั่วและตัววิหารเดิมคับแคบไม่สะดวกในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา "ตัววิหารมีความกว้างเพียง 8 เมตร และยาว 24 เมตร สูง 12 เมตร คณะศรัทธาจึงเห็นพ้องกันว่าจะขยายความกว้างออกไปเป็น 10 เมตร และสูง 14 เมตร" ทั้งยังอ้างว่า "ทางวัดได้ขออนุญาตจากพระครูอนุสรณ์ ศีลขันธ เจ้าคณะอำเภอเมืองเชียงใหม่ฝ่ายสาธารณูปการ กับพระครูสังฆกิจวิรุฬ เจ้าคณะตำบล ซึ่งก็ได้รับการอนุญาตแล้ว" สำหรับงบประมาณค่าใช้จ่ายนั้นไม่มีปัญหาเพราะได้จัดทำซองผ้าป่าและตั้งองค์จตุรทิศได้เงินมาแล้ว 4.7 ล้านบาท จากประมาณการค่าก่อสร้างราว 5 ล้านบาท ในช่วงเดียวกันนั้นก็มีคำชี้แจงของสมาชิกกลุ่มพิทักษ์ศิลปวัฒนธรรมล้านนาว่า แม้จะมีการอนุญาตตามลำดับสงฆ์แล้วแต่ก็ยังไม่ต้องในแง่ของการที่จะไปรื้อของเก่าทิ้ง "...เรื่องเกี่ยวกับศิลปพระไม่รู้หรอก การอนุญาตของพระผู้ใหญ่จะต้องถูกต้องแต่ต้องดูในลักษณะนี้ จึงไม่ควรทำ" และได้ขอความร่วมมือให้สื่อมวลชนเสนอข่าวแล้วขอความเห็นเป็นมติจากประชาชนออกมา¹⁹

น่าสังเกตว่าในวันถัดมาเจ้าอาวาสวัดดอกเอื้องได้ออกมาแก้ข่าวว่าวิหารวัดดอกเอื้องมีอายุใหม่กว่าที่เข้าใจในครั้งแรก เพราะมีการรื้อทั้งสร้างใหม่หลายครั้ง ครั้งหลังสุดเริ่มสร้างในปี 2472 มาแล้วเสร็จในปี 2475 "มาถึงปัจจุบันก็มีเพียง 60 ปี มีใช้ 111 ปี" ทั้งยังได้อ้างอีกว่าเจ้าคณะจังหวัดฝ่ายสาธารณูปการ ท่านเจ้าคุณโพธิรังษี วัดพันตอง พระครูนพบุรีรักษ์ เจ้าคณะจังหวัดฝ่ายปกครอง (วัดพวงช้าง) พระครูอนุสรณ์ สีลาขันธ เจ้าคณะอำเภอ และพระครูสังฆกิจวิรุฬ เจ้าคณะตำบลเขต 2 ก็มาตรวจสอบและเห็นชอบให้การอนุญาตหมดแล้ว"²⁰ ซึ่งทางด้านกลุ่มนักศึกษาศิลปวัฒนธรรมล้านนาก็ยังคงออกโรงคัดค้านการรื้อวิหารวัดดอกเอื้องอยู่ โดยในหนังสือพิมพ์ฉบับเดียวกันคือผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 31 ตุลาคม - 1 พฤศจิกายน 2535 กลุ่มดังกล่าวได้ออกแถลงการณ์คัดค้านในบทความเรื่อง "เราจะฉลอง 700 ปีของ ชม. เราจะทำลายของเก่าเพื่ออะไร" โดยยืนยันว่าวิหารวัดดอกเอื้องนั้น แม้จะมีการซ่อมแซมหรือดัดแปลงด้วยอิทธิพลศิลปะจากส่วนกลาง แต่ก็ยังนับว่ามีความสำคัญควรรักษาไว้ ถ้าหลังคารั่วก็ต้องซ่อมที่หลังคา การที่จะขยายวิหารให้ใหญ่โตก็ไม่ได้พื้นที่ขยายมากนักเพราะบริเวณของวัดดอกเอื้องมีพื้นที่คับแคบอยู่แล้ว และในความเป็นจริงก็ไม่มีประชาชนมาแออัดกันมากมายอะไร "วิหารเก่าแก่ยังอยู่ในสภาพดีเป็นส่วนใหญ่ ทำไมต้องเสียเงิน 5-6 ล้านบาท..." ทั้งนี้เพียงเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวหรือเพื่อการเลื่อนฐานะของพระบางรูป แถลงการณ์ดังกล่าวยังได้แสดงผลของการไม่เห็นด้วยกับการรื้อวิหารวัดดอกเอื้องอย่างชัดเจน²¹

อาจารย์ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ ได้ชี้ให้เราเห็นถึงกลุ่มคนผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องและผลประโยชน์ในการรื้อวิหารวัดดอกเอื้อง ในบทความเรื่อง "การทำลายโบราณสถานในวัด" หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 3 พฤศจิกายน 2535 ซึ่งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการนี้ทุกระดับนับตั้งแต่ตัวเจ้าอาวาส"เจ้าของโครงการ" ต่อมาคืออุบาสกอุบาสิกาที่ประกอบกันเป็นกรรมกรวัดถัดมาคือผู้รับเหมาก่อสร้าง ศรัทธาสาธุชนที่ร่วมบริจาคสมทบทุน กลุ่มสุดท้ายคือคณะผู้บริหารกิจการสงฆ์ "ซึ่งในความเป็นจริงในปัจจุบันไม่มีอำนาจในการตัดสินใจ แต่เป็นระเบียบปฏิบัติว่าจะต้องขออนุญาตจากเจ้าคณะสงฆ์ระดับอำเภอและระดับจังหวัด ซึ่งส่วนใหญ่ก็ได้ชัดเจนงานของแต่ละวัด เพราะตามกฎหมายเจ้าอาวาสมีสิทธิ์ที่จะดูแลสมบัติในวัดหนึ่ง ๆ ได้"²²

ผู้เขียนยังได้สรุปเหตุจูงใจในการทำลายโบราณสถานในวัดว่าเกิดจากปัจจัยสำคัญอย่างน้อยสองประการด้วยกัน ประการแรกอาจเนื่องมาจากความปรารถนาของผู้ค้าของเก่าที่อยากได้ส่วนตกแต่งอาคารที่มีคุณค่าทางศิลปกรรมและทางประวัติศาสตร์ แต่ที่สำคัญกว่านั้นในประการที่สองคือความต้องการผลงานในการขอพระราชทานสมณศักดิ์ หรือขอพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ ซึ่งทำให้พระสงฆ์หรือในที่นี้คือเจ้าอาวาสตัดสินใจทุบอาคารเดิมเพื่อสร้างใหม่ ข้อยืนยันคากล่าวนี้เห็น

ได้ชัดเจนจากหนังสือชื่อ "คู่มือการบริหารกิจการคณะสงฆ์" เขียนโดย มาทพ พงษ์ไพบรินทร์ หัวหน้าฝ่ายปริยัติศึกษา กองศาสนศึกษา กรมการศาสนา ซึ่งในหัวข้อการขอพระราชทานสมณศักดิ์ นั้น ผู้ขอต้องแจ้งประวัติการศึกษา ตำแหน่งหน้าที่ และที่สำคัญคือผลงาน "ก่อสร้าง" และผลงาน "ปฏิสังขรณ์" โดยให้ระบุลักษณะอาคารที่สร้างว่ามีกี่ชั้น ทรวดทรงทำด้วยไม้หรือคอนกรีต คิดเป็นเงินเท่าใด เพราะนั่นเป็นคุณสมบัติในการพิจารณาแต่งตั้งหรือเลื่อนสมณศักดิ์ ดังเช่นที่ระบุไว้ในหัวข้อการสาธยายปโมคว่า "ในเขตปกครองหนเหนือ หนตะวันออก และหนใต้ ต้องมีจำนวนที่ได้ใช้จ่ายในการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ไปแล้วดังนี้ สำหรับพิจารณาแต่งตั้งและเลื่อนชั้นจำนวนเงิน ตั้งแต่ 150,000 บาทขึ้นไป ในเขตปกครอง 4-5 ต้องมีจำนวนเงินตั้งแต่ 500,000 บาท ขึ้นไป..." และ "การพิจารณาชั้นสมณศักดิ์ ...พระภิกษุผู้มีผลงานสาธยายการมาก ในหนกลาง จำนวนเงิน 2,000,000 บาทขึ้นไป ในเขตอื่น จำนวนเงิน 1,000,000 บาทขึ้นไปให้เป็นพระครูสัญญาบัตร..."²³ ซึ่งจากปัญหาในข้อกำหนด "คุณสมบัติ" เชิง "รูปธรรม" หรืออาจจะเรียกว่าเชิง "เศรษฐศาสตร์" ตรงนี้ อาจารย์ดวงจันทร์ได้เสนอแนวทางการแก้ไขให้ไว้ 2 ประการ คือ ต้องมีการปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์ในการขอสมณศักดิ์ หันมาพิจารณาคุณความดีในการประกอบกิจกรรมที่เป็นคุณประโยชน์แก่สังคมแทน และในแต่ละจังหวัดที่เคยเป็นเมืองเก่ามาก่อนเช่นเชียงใหม่ น่าจะมีคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ด้านประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม วิศวกรรม และศิลปกรรม ร่วมพิจารณาและตั้งกฎเกณฑ์พิจารณาความเหมาะสมในการรื้อถอนอาคารเก่าในวัด พร้อมกับการให้คำแนะนำในการซ่อมแซมให้คงแบบเดิม

ข้อคิดเห็นของอาจารย์ดวงจันทร์ดังกล่าวนี้ได้รับการตอบรับอีกครั้ง ในคอลัมน์คุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อม เรื่อง "วิหารวัดดอกเอื้องเหลือแต่วันวาน" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 6 พฤศจิกายน 2535 ทั้งยังได้วิเคราะห์เพิ่มเติมถึงลงไปอีกว่า แก่นแท้ที่ทำให้ภักทสวชโยคเข้าไปหากันกับวัดต่าง ๆ นั้นน่าจะมาจากช่องโหว่ทางกฎหมายประการหนึ่งที่กำหนดให้วัดเป็นนิติบุคคล สามารถดำเนินการกับวัดได้ทุกอย่างตามความเห็นชอบของเจ้าอาวาสและกรรมการวัด โดยที่กรมการศาสนาและหน่วยงานอื่นของรัฐที่เกี่ยวข้องไม่อาจเข้าไปตรวจสอบควบคุมดูแลได้อย่างใกล้ชิด ช่องโหว่อีกประการหนึ่งคือความเชื่อในบาปบุญคุณโทษจนงมงาย เป็นเหตุให้ไม่กล้าเข้าไปแตะต้องถึงพฤติกรรมของพระและวัดที่ประพฤตินอกวิสัย²⁴

แม้ว่าผู้เขียนจะได้ขอให้กรณีของวัดดอกเอื้องนี้เป็นวัดสุดท้าย แต่ความจริงที่ปรากฏกลับตรงกันข้าม จากคำบอกเล่าของท่านเจ้าคุณโพธิ์รังษี มีวัดในเชียงใหม่จำนวนมากกว่า 70 วัดที่มีการรื้อถอนวิหาร กุฏิ โบสถ์ เพื่อสร้างขึ้นใหม่ในรอบปี 2535 นี้ ซึ่งมีจำนวนมากที่ไม่ได้ทำการ

ขออนุญาตอย่างถูกต้อง แม้ล่วงมาจนกระทั่งในปี 2538 นี้ หนังสือพิมพ์สยามโพสต์ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2538 ได้อ้างถึงแหล่งข่าวจากเลขาของคณะกรรมการสงฆ์ว่า ปีนี้มีเรื่องการขอรื้อวัดจาก จังหวัดเชียงใหม่มากถึงเกือบ 60 วัด ซึ่งในข่าวดังกล่าวอาจารย์สามารถ สิริเวชพันธุ์ ผู้ศึกษาด้านสถาปัตยกรรมล้านนามามากก็ได้เสนอทางออกไว้เช่นเดียวกับที่อาจารย์ดวงจันทร์ เคยกล่าวไว้แล้ว คือ "ควรจะมีคณะกรรมการเข้าไปช่วยกันดำเนินการเกี่ยวกับการรื้อถอนหรือการโยกย้ายเรื่องวัดให้เป็นเรื่องเป็นราว"²⁵ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นว่ายังมีกฎหมายและระเบียบข้อบังคับของคณะสังฆมนตรีเกี่ยวกับการควบคุมโบราณวัตถุโบราณสถานในวัดที่มีอยู่แล้ว และน่าจะมีผลบังคับใช้ได้ดีหากนำมาพิจารณาปรับปรุงและถือปฏิบัติกันจริงจังมากกว่านี้ เช่นประกาศคณะสงฆ์เรื่อง "ระเบียบควบคุมโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุภายในวัด"²⁶

สำหรับในการรื้อวัดดอกเอื้องนั้น ในขั้นสุดท้ายก่อนหน้าการรื้อลงในวันที่ 5 พฤศจิกายน 2535 บรรดานักวิชาการจากสถาบันการศึกษาและชมรมอนุรักษ์ในเชียงใหม่พร้อมด้วยท่านเจ้าคุณโพธิรังษีได้เข้าไปคุยกับเจ้าอาวาสและกรรมการวัดดอกเอื้อง ซึ่งเท่าที่ทำได้มากที่สุดคือขอให้แก้ไขแบบแปลนให้ถูกต้องตามแบบล้านนาเท่านั้นเอง ดังปรากฏเป็นข่าวหน้า 1 ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 4 พฤศจิกายน 2535

สรุปประเด็นปัญหาการรื้อสร้างวิหารวัดดอกเอื้องหลังใหม่ ดังนี้

1. ลักษณะปัญหา ความขัดแย้งกันระหว่างเจ้าอาวาสและกรรมการวัดที่ต้องการรื้อวิหารเดิมเพื่อสร้างใหม่ กับกลุ่มคัดค้านที่ต้องการอนุรักษ์ไว้

2. ประเด็นปัญหา ทั้งสองฝ่ายต่างก็ยืนอยู่บนฐานความคิดที่ต่างกัน ทางวัดดอกเอื้องอ้างถึงความชำรุดและความจำเป็นในการใช้สอย ทั้งยังหาหลักฐานมาหักล้างอายุของวิหารเดิมว่าไม่ได้เก่าถึง 111 ปี เพราะตามหลักการเดิมถ้าอาคารหลังใดมีอายุเก่าถึง 100 ปีถือว่าสามารถจัดเป็นเป็นโบราณสถานที่ต้องขึ้นทะเบียนได้ หากมีคุณค่ามากพอ ขณะเดียวกันทางเจ้าอาวาสก็จะอ้างว่าได้ขออนุมัติถูกต้องตามกฎหมายตามขั้นตอนคณะสงฆ์แล้ว ส่วนฝ่ายคัดค้านก็นับว่าอาคารดังกล่าวเก่าแก่ และแม้จะมีการบูรณะมาแล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังเป็นอาคารที่มีเทคนิควิทยาแบบดั้งเดิมที่สามารถใช้เป็นแหล่งข้อมูลในการศึกษาได้อย่างดี การบูรณะแต่ละครั้งก็ถือเป็นประวัติดำรงไว้ซึ่งศิลปกรรมที่ควรที่จะรักษาไว้ให้ลูกหลานได้ชื่นชม ทั้งยังได้ตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทางเจ้าอาวาสต้องการใช้ผลงานนี้เป็นข้อคุณสมบัติในการขอสมณศักดิ์

3. ผู้เกี่ยวข้อง ทางวัดเจ้าของโครงการได้แก่เจ้าอาวาส คณะกรรมการวัด และ ศรัทธาวัดดอกเอื้อง รวมทั้งฝ่ายผู้รับเหมาซึ่งเป็นผู้ได้ผลประโยชน์ร่วมกัน ฝ่ายค้านได้แก่นักวิชาการในเชียงใหม่และศรัทธาวัดดอกเอื้องตลอดจนกลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มสุดท้ายได้แก่คณะผู้บริหารกิจการสงฆ์ในเชียงใหม่ รวมทั้งเจ้าหน้าที่ส่วนราชการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

4. วิธีการแก้ปัญหา ออกข่าวโต้ตอบกันทางสื่อมวลชน ถึงขั้นได้พูดคุยกันในช่วงท้าย

5. ทางออกของปัญหา แม้ว่าฝ่ายคัดค้านจะได้เสียงจากสื่อมวลชนสนับสนุนเต็มที่ แต่ทางวัดได้ดำเนินการขออนุมัติตามขั้นตอนมาแล้ว จึงเป็นการยากที่จะมาพลิกโผในภายหลัง ทางวัดจึงได้รื้อวิหารเดิมลงเพื่อสร้างใหม่ตามต้องการ ยกเว้นแต่เพียงต้องแก้แบบแปลนตามข้อทักท้วงของฝ่ายค้านเล็กน้อย

6. ประเด็นสำคัญเพิ่มเติม ได้เห็นปัญหาสำคัญคือ แนวทางการขอสมณศักดิ์สงฆ์ที่มีการวัดผลในเชิงเศรษฐศาสตร์เพราะมีความเป็นรูปธรรมกว่าด้านวัฒนธรรม การที่วัดมีกฎหมายรองรับให้เป็นนิติบุคคลสามารถดำเนินการต่าง ๆ ได้เอง ระบบการขออนุญาตรื้อถอน-สร้างใหม่ โบสถ์วิหารของกรมการศาสนาที่เป็นเพียงตราขาน ขาดกลุ่มนักวิชาการเข้าไปช่วยพิจารณาหรือแนะนำ และการที่พุทธศาสนิกชนไม่ยอมเข้าไปเป็นผู้ตรวจสอบพระสงฆ์ ด้วยเกรงบาปชั่ว

4. การอนุรักษ์เจดีย์แก้ว วัดเจ็ดยอด

ในราวต้นเดือนกรกฎาคม 2535 ได้มีข่าวเล็ก ๆ ออกมาครั้งเดียวในหน้าหนังสือพิมพ์ ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ นั่นคือโครงการสร้างถนน 4 เลนหลายสายในเขตเมืองเชียงใหม่ โดยจะเริ่มดำเนินการตั้งแต่เดือนตุลาคม 2535 เป็นต้นไป โครงการของกรมทางหลวงนี้ทั้งการสร้างถนนขึ้นใหม่และการขยายถนนเดิม ซึ่งมีผลกระทบโดยตรงต่อโบราณสถานและแหล่งประวัติศาสตร์สำคัญของเมืองเชียงใหม่หลายแห่ง ตัวอย่างเช่นถนนที่จะตัดใหม่ระหว่างแจ้งศรีภูมิไปจรดถนนสุขุมวิทไฮเวย์นั้นจะต้องตัดผ่าน"หนองบัว"แหล่งน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งอาจารย์สวัสดิ์ อ่องสกุล นักประวัติศาสตร์ล้านนาค้นคว้าได้ชี้ให้เห็นว่าในอดีตถือเป็น "ชัยมงคล" ประการหนึ่งของนครเชียงใหม่ จึงเป็นการทำลายประวัติศาสตร์ของเชียงใหม่โดยปริยาย

จากบทความเรื่อง "การทำลายสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์บริเวณวัดเจ็ดยอด ผลกระทบจากการสร้างถนนซูเปอร์ไฮเวย์" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 5 พฤศจิกายน 2535 อาจารย์สร้อยสวัสดิ์ ยังได้ชี้ให้เห็นอีกว่า ในส่วนของถนนที่จะมีการขยายจาก 2 เลนเป็น 4 เลนนั้น การขยายถนนซูเปอร์ไฮเวย์หรือทางหลวงหมายเลข 11 ช่วงระหว่างสี่แยกกรีนคำถึงสี่แยกช่วงสิงห์จะเป็นอันตรายต่อโบราณสถานและวัดสำคัญของเมืองเชียงใหม่คือวัดเจ็ดยอดหรือวัดมหาไพศารามอย่างแน่นอน เพราะแนวถนนที่ขยายออกไปสองข้างจะรุกล้ำเข้าไปติดตัวโบราณสถานวัดเจ็ดยอดในระยะใกล้จนอาจเกิดอันตรายทางด้านโครงสร้างได้²⁷

การพัฒนาที่มีผลในการทำลายมรดกวัฒนธรรมของเชียงใหม่โดยเฉพาะกรณีวัดเจ็ดยอดนั้นมิใช่เพียงจะเกิดขึ้นครั้งนี้เป็นครั้งแรก แต่เคยเกิดขึ้นมาแล้วนับตั้งแต่การตัดถนนสายนี้ครั้งแรกในปี 2508-2509 ในบทความดังกล่าวและบทความเรื่อง "ถนนซูเปอร์ไฮเวย์กับวัดเจ็ดยอด" โดยผู้เขียนคนเดียวกัน ในวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนมกราคม 2536²⁸ กล่าวว่าอาณาบริเวณของวัดเจ็ดยอดเดิมกว้างขวางกว่าในปัจจุบันมากนัก "จากการศึกษาลักษณะกายภาพในเขตวัดเจ็ดยอดโดยสำรวจภาคสนามและใช้ภาพถ่ายทางอากาศ (ถ่าย พ.ศ. 2497) เพื่อศึกษาการใช้พื้นที่พบว่าบริเวณวัดเจ็ดยอดตั้งอยู่บนที่เนินโดยเฉพาะที่ตั้งของเจดีย์ 7 ยอดอยู่กลางเนินพอดี พื้นที่วัดจะสูงกว่าบริเวณข้างเคียง บนเนื้อที่ของวัดจะมีต้นไม้ขึ้นเป็นแนวขอบเขตอย่างชัดเจน เนื้อที่ของวัดทั้งเขตวัดและเขตป่าช้าซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือรวมแล้วมีประมาณ 100 ไร่" ต่อมาเมื่อมีการตัดถนนเมื่อปี 2508-2509 พื้นที่ของวัดด้านทิศตะวันออกถูกถนนตัดผ่าน พื้นที่ของวัดส่วนหนึ่งจึงอยู่ทางตะวันออกของถนนซูเปอร์ไฮเวย์ หลังจากตัดถนนแล้ววัดเจ็ดยอดคงเหลือเฉพาะพื้นที่ด้านตะวันตกของถนนเท่านั้น ผลจากการตัดถนนทำให้วัดถูกเวนคืนเป็นที่ทางหลวง 12 ไร่เศษ

แต่สิ่งที่สำคัญกว่านั้นคือผังวัดเปลี่ยนไป ชุ่มประตู่โงงหน้าวัดซึ่งเป็นตัวอย่างงานปูนปั้นล้านนาอันสำคัญกลับมาอยู่ตรงตำแหน่งมุมของพื้นที่ที่เหลืออยู่ ด้านหน้าวัดเจ็ดยอดจึงเปลี่ยนมาเป็นด้านริมถนนซูเปอร์ไฮเวย์โดยปริยาย ชำร่ายไปกว่านั้น ผลจากการตัดถนนครั้งนั้นทำให้เจดีย์องค์หนึ่งที่เรียกกันว่าเจดีย์กู่แก้วถูกตัดขาดจากวัดเจ็ดยอด กลายไปอยู่ในพื้นที่ของกรมทางหลวง อาจารย์สร้อยสวัสดิ์กล่าวอีกว่า "น่าสังเกตว่าการตัดถนนซูเปอร์ไฮเวย์ช่วงผ่านวัดเจ็ดยอดนั้นมิได้คำนึงถึงสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์ของวัดเจ็ดยอดเลย เพราะฉะนั้นเจดีย์จะต้องเข้าไปอยู่ในเขตวัดด้วย"²⁹ ซึ่งบทเรียนในครั้งนั้นไม่เคยสอนอะไรต่อนักหนาในปัจจุบันนี้เลย จึงได้มีการขยายถนนในปี 2535 ครั้งนี้ทับที่วัดเข้าไปอีก

ถ้าจะมองถึงความสำคัญของวัดเจ็ดยอดแล้วก็นับว่ามีความสำคัญทั้งทางประวัติศาสตร์ และทางโบราณคดี จนกรมศิลปากรได้ขึ้นทะเบียนโบราณสถานกลุ่มโบราณสถานในเขตวัดเจ็ดยอด ทั้งหมดรวม 9 แห่งเรียบร้อยแล้วตั้งแต่ปี 2478 รวมทั้งเจดีย์แก้วด้วย เพราะเป็นวัดที่ญาติโลก ราชโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อฉลองพระพุทธศาสนาครบ 2,000 ปี ทั้งยังโปรดให้มีการสังคายนาพระ ไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 8 ของโลกด้วย โดยเลียนแบบเจดีย์พุทธคยาในอินเดียทั้งในด้านรูปร่าง แบบ ศิลปะ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านแผนผังที่ประกอบด้วยกลุ่มอาคารสถิตมหาสถาน ซึ่งในทาง พุทธศาสนาอาจถือได้ว่าเป็นแกนกลางของพุทธจักรวาล มีมหาวิหารโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าประทับตรัสรู้ เป็นศูนย์กลาง ซึ่งในบทความเรื่อง "สถิตมหาสถาน พุทธประวัติ มรดกศิลปวัฒนธรรมล้านนา" หนังสือพิมพ์ตะวันออก วันที่ 23-29 พฤศจิกายน 2535³⁰ และบทความเรื่อง "ราชายตนเจดีย์ ที่วัดเจ็ดยอด (มหาโพธาราม) เชียงใหม่" ในวารสารสยามอารยะ เดือนธันวาคม 2535³¹ และวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนมกราคม 2536³² ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแนวทางการอนุรักษ์วัดเจ็ดยอดที่ถูกต้องและเหมาะสมว่า "ความสำคัญต่อการอนุรักษ์ภายในวันเจ็ดยอดไม่ได้อยู่เพียงจุดใดจุด หนึ่ง หรืออาคารใดอาคารหนึ่ง เช่น เฉพาะที่ตัวโบราณสถานวิหารเจ็ดยอดเท่านั้น แต่ความสำคัญ ของวัดเจ็ดยอดอยู่ที่ระบบศูนย์กลางจักรวาล ซึ่งประกอบไปด้วยกลุ่มอาคารทั้งหมด รวมทั้งสถิตมหา สถานด้วย" โดยผู้วิจัยยังได้เปรียบเทียบตำแหน่งที่ตั้งของเจดีย์แก้วกับตำแหน่งที่ตั้งของสถิตมหา สถานที่พุทธคยา ซึ่งก็อาจตรงกับสถิตมหาสถานองค์ที่ชื่อ "ราชายตนเจดีย์" ทางทิศใต้ของตัวมหา วิหารโพธิ์ที่พุทธคยา

น่าสังเกตว่าโครงการขยายถนนซูเปอร์ไฮเวย์ในครั้งนี้มีอาการลับ ๆ ล่อ ๆ ไม่เคย มีการชี้แจงหรือให้ข่าวสารใด ๆ กับประชาชนในท้องถิ่นเลย ความจริงแล้วความคิดที่จะขยายถนน นี้นี้มานานแล้วตั้งแต่ปี 2532 มีหน่วยงานสองหน่วยที่เข้ามา"ทาบถาม"หยังความคิดเห็นของนัก อนุรักษ์และนักวิชาการในเรื่องนี้ คือกรมศิลปากรและกรมทางหลวง โดยจังหวัดเชียงใหม่เป็นผู้ ประสานงาน อาจารย์ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ กล่าวไว้ในบทความเรื่อง "ทำไมคนเชียงใหม่จึง พวงแหวนวัดเจ็ดยอด" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 10 พฤศจิกายน 2535 ว่า "ในปี 2532 กรมศิลปากรได้ติดต่อมายังนักวิชาการ (โดยเฉพาะนักประวัติศาสตร์) กรณีที่หากมีการขยายถนน จาก 2 เลน เป็น 4 เลน ในครั้งนั้นมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ออกมาเป็นจำนวนมาก และให้การคัดค้านการขยายถนนดังกล่าว..."³³ ขณะที่อาจารย์สวัสดิ์ อ่องสกุล เล่าว่า "กรมทางหลวง เสนอผ่านทางผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ว่า จะทำการย้ายเจดีย์ (เจดีย์แก้ว : ผู้วิจัย) เข้าไป ไว้ในวัดเจ็ดยอด หรือไม่ก็อาจต้องไถทิ้ง"³⁴ แต่ในครั้งหลังนี้โครงการนี้ได้ออกตัวแบบจุ่มจนแม้ แต่หน่วยศิลปากรที่ 4 ก็ยังไม่ได้รับการแจ้งหรือขอคำปรึกษาเลย ซึ่งแสดงถึงการปิดบังข้อมูลจน โอกาสสุดท้าย อาจารย์ดวงจันทร์ได้กล่าวเน้นในเรื่องนี้ว่า การปิดบังข้อมูลข่าวสารของทาง

ราชการเพื่อมิให้ประชาชนรับทราบ เนื่องจากเกรงว่าประชาชนจะคัดค้านโครงการนั้น ๆ เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก แทนที่จะเป็นผลดีกลับเป็นผลเสียแก่หน่วยงานและแก่ส่วนรวม ในประเทศที่ประชาธิปไตยพัฒนาอย่างเต็มที่ การเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร (Access to Information) เป็นสิทธิของประชาชนทุกคน โดยเฉพาะโครงการที่จะมีผลกระทบต่อประชาชนเป็นจำนวนมาก ตามกฎหมายจะต้องมีกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน (Public Hearing) เสียด้วยซ้ำ³⁵

ในเช้าวันที่ 5 พฤศจิกายน 2535 ได้มีพิธีเปิดโครงการก่อสร้างขยายถนนสุขุมวิทไฮเวย์จากแยกกรีนคำ จังหวัดเชียงใหม่ ถึงแยกคอยติ จังหวัดลำพูน ซึ่งในวันเดียวกันนั้นฝ่ายอนุรักษ์กลุ่มต่าง ๆ ของเชียงใหม่ก็ได้เข้ายื่นหนังสือร้องเรียน ข่าวนำหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 6 พฤศจิกายน³⁶ และวันที่ 10 พฤศจิกายน 2535³⁷ ได้เสนอข่าวนัดติดต่อกันว่า ฝ่ายคัดค้านได้แจ้งว่าไม่ได้คัดค้านการขยายถนน แต่อยากให้กรมทางเปลี่ยนแนวจากเดิมที่จะขยายถนนอีก 2 เลนเพิ่มขึ้นมาทางทิศตะวันตกหรือด้านวัดเจ็ดยอด ให้เปลี่ยนมาเป็นด้านฝั่งตรงข้าม เพื่อกันแนวถนนให้ออกห่างจากเจดีย์แก้ววัดมณโฑด้านวัดเจ็ดยอด ขณะเดียวกันเขตการทางเชียงใหม่ก็ยังยืนยันว่าการขยายถนน 4 เลนนี้ไม่กระทบต่อโบราณสถาน โดยตามแบบแปลนนั้นตัวโบราณสถานกุ่มแก้วจะอยู่ห่างจากแนวถนนประมาณ 2 เมตร นำสังเกตว่าสำหรับในข้อร้องเรียนให้มีการแก้ไขแบบให้ขยายถนนมาทางฝั่งตรงข้ามวัดเจ็ดยอดแทนนั้นยังเป็นที่สับสนอยู่ว่าจะทำได้หรือไม่ เพราะในขณะที่นายสัจจา กมลเวช ผู้อำนวยการสำนักงานเขตทางหลวงจังหวัดเชียงใหม่ได้ให้ข่าวว่ายังสามารถเปลี่ยนแบบได้ แต่ข่าวที่ออกมาในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 12 พฤศจิกายน 2535 กลับปฏิเสธว่า "หากจะให้เบี่ยงเบนแนวถนนออกไปนั้นไม่สามารถทำได้ เพราะเขตทางหลวงที่มีการเวนคืนไปเมื่อปี 2508 ครั้งที่สร้างสุขุมวิทไฮเวย์นั้นมีขนาดความกว้าง 70 เมตร เต็มขนาดของแบบแปลนการขยายถนนครั้งนั้นแล้ว"³⁸ ซึ่งในที่นี้ทำให้เข้าใจได้ว่าการที่เขตทางหลวง "กลับลำ" ปฏิเสธการย้ายแนวถนนแม้ว่าจะเคยกล่าวว่า "สามารถเปลี่ยนแปลงแบบได้พร้อมส่งเรื่องเข้ากรมชั่งชาติอีกครั้ง" นั้น อาจเป็นเพราะไปติดปัญหาของผู้มีผลประโยชน์ในฝั่งด้านตะวันออก เช่น โรงแรมยอลิเดย์อินน์ และบริษัทผาแดง เป็นต้น

แม้ว่าทางผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่จะได้รับเรื่องร้องเรียนของกลุ่มคัดค้านไปแล้วอย่างไม่มีผู้เต็มใจนัก ประกอบกับจุดยืนที่ไม่ชัดเจนของกรมทางหลวงดังกล่าวทำให้กลุ่มอนุรักษ์และศรัทธาวัตถุลอตจนพระสงฆ์จากวัดต่าง ๆ ในเขตเชียงใหม่ ได้ร่วมกันแสดงจุดยืนร่วมกัน โดยได้จัดให้มีพิธีสืบทอดพระเจดีย์วัดเจ็ดยอดขึ้น ในวันอาทิตย์ที่ 15 พฤศจิกายน 2535 โดยได้มีการประชาสัมพันธ์อย่างกว้างขวางทั้งทางแผ่นพับและทางสื่อมวลชน ดังหัวข้อข่าวหน้า 1 "สืบทอดวัดเจ็ดยอดสู่ภมณียขยายถนน" และบทความเรื่อง "สืบทอดพระเจดีย์วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่

พลังผัก...ช่วยที" ของ ประสาน ดังลิขบุตร³⁹ ในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 12 และ 13 พฤศจิกายน 2535 ตามลำดับ สำหรับข้อความในแผ่นปลิวเชิญร่วมงานนั้น ได้แสดงเจตจำนงค์ไว้ชัดเจนว่า "...กลุ่มองค์กรต่าง ๆ จำนวน 11 กลุ่มและประชาชนชาวเชียงใหม่จำนวนหนึ่งต่างเห็นพ้องร่วมกัน ในอันที่จะเสนอให้กรมทางหลวงพิจารณาขยับยั้งการขยายถนนช่วงหน้าวัดเจ็ดยอดเป็นการชั่วคราว เพื่อให้มีการทบทวนขยายแนวถนนไปอยู่ด้านตะวันออกของถนนปัจจุบัน ซึ่งเป็นฝั่งตรงข้ามกับวัดเจ็ดยอด แนวที่เสนอนี้จะลดการทำลายโบราณสถานดังกล่าวลง"⁴⁰ ซึ่งก็ตรงกับแผ่นปลิวแถลงการณ์เรื่องคัดค้านการสร้างถนนซึ่งทำลายวัดเจ็ดยอด ที่ประกาศว่า "...ชาวเชียงใหม่ได้ปฏิเสธการขยายถนน เพียงแต่ขอร้องให้ขยายออกไปทางด้านตะวันออก เพื่อให้แรงสั่นสะเทือนจากการถนนมีผลกระทบต่อโบราณสถานนั้นน้อยที่สุด"⁴¹

ขั้นตอนต่อมา กลุ่มอนุรักษ์ได้ส่งหนังสือร้องเรียน ไปยังรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ และส.ส. ทั้งนี้เพื่อให้รัฐมนตรีที่รับผิดชอบพิจารณาแก้ไขอย่างจริงจัง โดยหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 24 พฤศจิกายน 2535 ได้เผยแพร่จดหมายเปิดผนึกถึงรัฐมนตรีฉบับดังกล่าว ซึ่งเสนอแนวทางแก้ไขและป้องกันมิให้เกิดเหตุการณ์เช่นนี้อีก โดยเสนอให้กระทรวงคมนาคมสั่งกรมทางหลวงพิจารณาตามแนวทางใหม่ที่ฝ่ายอนุรักษ์เสนอ และขอให้กระทรวงศึกษาธิการต้นสังกัดของกรมศิลปากรเข้มงวดการบูรณปฏิสังขรณ์โบราณสถาน ไม่ว่าจากหน่วยงานราชการใดก็ตาม และขอเวนคืนที่ดินวัดเจ็ดยอดที่ตั้งของกู่แก้วและสระมุจลินท์อีกครั้งกลับคืนให้วัดเพื่อจะได้ปรับเป็น "ช่วงติโลกราช" สำหรับเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางศิลปวัฒนธรรมในอนาคต ส่วนในด้านส.ส. นั้นอยากให้ช่วยผลักดันออกกฎหมายควบคุมการทำงานของภาคราชการ โดยเฉพาะหน่วยงานที่รับผิดชอบดูแลโบราณสถานที่กำลังประสบปัญหาระหว่างการพัฒนาและการอนุรักษ์ เพื่อให้ทำงานให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น และเปิดโอกาสให้ประชาชนมีโอกาสรับรู้หรือมีส่วนร่วมในการตัดสินใจมากขึ้นทุกกรณี⁴²

การดำเนินงานต่าง ๆ ของกลุ่มอนุรักษ์ดังกล่าวเริ่มประสบผล เมื่อมีปฏิกิริยาตอบรับในด้านดีจากหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง เช่น หนังสือที่ วว 0807/21049 จากนายนิศาล มุลศาสตร์สาร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ลงวันที่ 23 ธันวาคม 2535 ระบุว่าได้มอบหมายให้สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมพิจารณาในปัญหาที่ทางชมรมเพื่อเชียงใหม่ร้องเรียนไปแล้ว โดยได้ประสานงานไปยังกรมทางหลวงและกรมศิลปากรให้ร่วมกันพิจารณาหาแนวทางที่เหมาะสม และได้มีหนังสือถึงผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ขอให้ติดตามให้มีการดำเนินงานที่สอดคล้องกับแนวทางและมาตรการดังกล่าวด้วย⁴³ ในระหว่างนี้ทาง

กรมศิลปากรก็ได้สั่งให้มีการขุดเสริมแต่งฐานรากเสริมความมั่นคงของเจดีย์แก้ว ซึ่งนายไกรสัน อุ่นใจจันทร์ นักโบราณคดี 5 หน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่ ได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 30-31 มกราคม 2536 ว่าได้พบฐานวิหารเก่าอยู่ต่อเนื่องกับแก้ว พร้อมทั้งโบราณวัตถุจำนวนหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่มีเวลาขุดตรวจสอบเพียงระยะสั้นคือระหว่างวันที่ 7 ธันวาคม 2535 จนถึงวันที่ 6 มกราคม 2536 เท่านั้น ซึ่งนายสุวิทย์ รัศมีภูติ อธิบดีกรมศิลปากร ก็ได้เดินทางมาตรวจสอบในพื้นที่เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2536 แล้ว "และได้ขอให้บริษัทก่อสร้างถนนและกรมทางหลวงระงับการดำเนินการใด ๆ ในบริเวณหน้าวัดเจ็ดยอดในช่วงนี้ก่อน เนื่องจากเกรงว่าจะสร้างความเสียหายให้เกิดขึ้นกับโบราณสถาน และได้มีการประสานเพื่อจะเข้าพบกับอธิบดีกรมทางหลวงในวันจันทร์ที่ 1 กุมภาพันธ์นี้ เพื่อขอให้ระงับการสร้างถนน 4 เลน ตั้งแต่บริเวณสี่แยกช่วงสิงห์จนถึงสี่แยกกรีนคำ หรือให้มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ขยายการสร้างถนนใหม่ไม่ให้ทับโบราณสถานเก่าแก่"⁴⁴ ซึ่งหนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ วันที่ 29 มกราคม 2536 ก็ได้รายงานข่าวนี้ในหน้า 1 ⁴⁵ และคอลัมน์ "เคาะสนิม" ของ บุญย มหาดุทธิ ในไทยนิวส์ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2536 ก็ยังได้กล่าวถึงอยู่⁴⁶ ซึ่งถ้าอธิบดีกรมศิลปากรดำเนินการตั้งนั้งแต่ต้นก็คงไม่ต้องการออกมาคัดค้านอะไร

อย่างไรก็ตามก็คงไม่มีข่าวฉบับใดจะตีไปกว่าข่าวหน้า 1 ของหนังสือพิมพ์ไทยนิวส์ วันที่ 27 มกราคม 2536 ซึ่งนายสัจจา กมลเวช ผู้อำนวยการสำนักงานทางหลวงที่ 1 เชียงใหม่ ได้กล่าวว่า "ปัญหาได้ยุติไปแล้ว โดยอธิบดีกรมทางหลวง ร่วมกับอธิบดีกรมศาสนา และอธิบดีกรมศิลปากร ได้พิจารณาหารือแล้ว มีมติให้หลบทางที่ประชิดวัดเจ็ดยอดออกไป"⁴⁷ โดยแนวถนนจะเบี่ยงไปทางด้านตะวันออกเหนือฝั่งตรงข้ามกับวัดเจ็ดยอดแทน ตามที่กลุ่มอนุรักษ์เสนอ ซึ่งแม้ว่าจะต้องต่อสู้ขับเขี้ยวกันมานานหลายเดือน แต่คุณเทว วิชัยทัตตะ แกนนำของกลุ่มคนนั้นก็ได้เขียนบทความชื่อ "ดอกไม้สักขีสำหรับกรมทางหลวง" เป็นการขอบคุณที่กรมทางหลวงยอมเข้าใจถึงความสำคัญของการย้ายแนวถนนตามข้อเสนอของกลุ่มอนุรักษ์ได้ในที่สุด ดังปรากฏในไทยนิวส์ วันที่ 29 มกราคม 2536⁴⁸ ถึงแม้โครงการช่วงติโลกราชซึ่งทางกลุ่มอนุรักษ์อยากให้อำเภอนาฝั้นถนนขับเปอร์โฮเวย์จากหน้าวัดเจ็ดยอดบริเวณเจดีย์แก้วมาถึงหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่ เป็นพื้นที่จัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมของเชียงใหม่จะไม่มีผลคืนหน้า⁴⁹ ขณะเดียวกันการขยายถนนครั้งนี้ยังมีผลกระทบต่อการรื้ออุโบสถเก่าวัดช่วงสิงห์ด้วยก็ตาม⁵⁰

สรุปประเด็นปัญหาการอนุรักษ์เจดีย์แก้ว วัดเจ็ดยอด

1. ลักษณะปัญหา ความขัดแย้งระหว่างการพัฒนากับการอนุรักษ์ ผ่านทางการสร้างขยายถนนซึ่งมีผลกระทบต่อโบราณสถาน
2. ประเด็นปัญหา ทั้งสองฝ่ายยืนอยู่บนฐานความคิดที่ต่างกัน ขณะที่กรมทางหลวงและบริษัทรับเหมาดำเนินการจะขยายถนนจาก 2 เลน เป็น 4 เลน นั้น ได้ไปมีผลกระทบต่อโบราณสถานเจดีย์แก้วของวัดเจ็ดยอดที่มีความสำคัญอันดับหนึ่งของเชียงใหม่ ทั้งยังพยายามปิดบังข้อมูลไม่เปิดโอกาสให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมหรือรับรู้แม้แต่ผู้รับผิดชอบและชั้นทะเบียนโบราณสถานโดยตรงคือกรมศิลปากรยังไม่รับทราบเลย จนฝ่ายคัดค้านและต้องการอนุรักษ์เจดีย์แก้วต้องจัดกิจกรรมและระดมกันคว่ำเสนอบทความ ตลอดจนส่งจดหมายไปถึงนักการเมืองและรัฐมนตรีที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้มีการย้ายแนวถนนที่จะขยายนั้นมายังฝั่งตรงข้ามกับวัดแทนแบบแปลนเดิมที่จะสร้างเข้าไปเจียดเจดีย์แก้ว
3. ผู้เกี่ยวข้อง กรมทางหลวงเจ้าของโครงการ และบริษัทผู้รับเหมาดำเนินการกลุ่มนักอนุรักษ์ และประชาชนศรัทธาวัดที่เห็นปัญหาอีกฝ่ายหนึ่ง ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องเช่นจังหวัดเชียงใหม่ กรมศิลปากร อีกฝ่ายที่แสดงจุดยืนไม่ชัดเจนแต่ต้น ทั้ง ๆ ที่สามารถดำเนินการได้ตามกฎหมาย ทำให้ปัญหาต้องยืดเยื้อ ฝ่ายสื่อมวลชนยังคงเป็นตัวแปรที่สำคัญอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่งเช่นเดียวกับผู้ว่าราชการจังหวัด
4. วิธีแก้ปัญหา ต้องต่อสู้ทุกรูปแบบ และต้องเกาะติดสถานการณ์ตลอด ทั้งในด้านการกิจกรรม การเสนอบทความให้สังคมเห็นปัญหา และความสำคัญของวัดเจ็ดยอด และต้องใช้วิธีกดดันผ่านลงมาทางรัฐมนตรีในกระทรวงที่เกี่ยวข้อง ซึ่งถ้าเป็นวัฒนธรรมดาไม่ใช่วัดสำคัญเช่นนี้คงทำไม่ได้
5. ทางออกของปัญหา นับเป็นความสำเร็จที่สามารถย้ายแนวถนนจากฝั่งหน้าวัดเจ็ดยอดมายังฝั่งตรงข้ามด้านทิศตะวันออกแทนได้ แต่การแก้ปัญหาในระยะยาวยังเป็นเรื่องยากโดยเฉพาะปัญหาการพัฒนาการอนุรักษ์ที่เกิดขึ้นโดยหน่วยราชการเอง ซึ่งก็มีลักษณะแตกต่างไปจากกรณีกับผู้ก่อปัญหาเป็นนิติบุคคล อย่างไรก็ตามปัญหานี้จะไม่เกิดขึ้นหากมีการขอความคิดเห็นจากทุกฝ่ายก่อนเพราะแม้แต่กรมศิลปากรยังไม่รู้เรื่องเลย

6. ประเด็นเพิ่มเติม เป็นกรณีที่หน่วยราชการเป็นผู้ก่อปัญหา การแก้ไขโดยร้องเรียนถึงผู้บังคับบัญชาระดับกระทรวงค่อนข้างจะได้ผล แต่ทั้งนี้ยังต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ อย่างหนักแน่นเช่นกัน ซึ่งความจริงตามหน้าที่รับผิดชอบแล้ว หน่วยราชการที่เกี่ยวข้องกับปัญหาควรออกตัวมากกว่านี้ แต่ที่สำคัญที่สุดคือควรมีกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนก่อนและไม่ใช้ลักแต่ทำ หรือทำแบบเงียบ ๆ แต่ต้องคำนึงเสมอว่า "การมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายตั้งแต่ต้น เท่ากับงานเสร็จไปกว่าครึ่งแล้ว"

5. การบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์หลวง

ที่มาของ โครงการบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงครั้งล่าสุดระหว่างปี 2534-2536 สืบเนื่องมาจากการเกิดแผ่นดินไหวเมื่อประมาณปลายปี 2528 จนหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นพากันประโคมข่าวว่าพระเจดีย์หลวงร้าว หน่วยศิลปากรที่ 4 จังหวัดเชียงใหม่ จึงได้ดำเนินการใช้ลวดสลิงรัดส่วนยอดและเรือนธาตุไว้ชั่วคราวก่อน

การดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ในขั้นต่อมาสามารถศึกษาโดยสังเขป ได้จากแผ่นพับ "พระธาตุเจดีย์หลวง" กับการบูรณะปฏิสังขรณ์ ที่ทางวัดเจดีย์หลวงวรวิหารจัดพิมพ์เผยแพร่⁵¹ กล่าวคือ ในระหว่างวันที่ 2 มกราคม - 3 เมษายน 2529 กรมศิลปากรโดยหน่วยศิลปากรที่ 4 ได้ดำเนินการขุดค้นหารูปทรงรากฐานที่แท้จริงของเจดีย์ โดยใช้เงินงบประมาณจากกรมศิลปากรและกรมการศาสนา รวมกัน 300,000 บาท ต่อมาระหว่างวันที่ 30 กันยายน - 30 ธันวาคม 2530 กองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากรได้ว่าจ้างบริษัท เซาท์อีสเอเซีย เทคโนโลยี จำกัด เป็นบริษัทวิศวกรที่ปรึกษา เพื่อทำการขุดเจาะสำรวจทางธรณีวิทยาสัมพันธ์ ศึกษาวิจัยโครงสร้างและความแข็งแรงขององค์พระเจดีย์และความแข็งแรงของดิน โดยได้รับงบประมาณดำเนินการในส่วนนี้ 440,000 บาท จนกระทั่งในวันที่ 4 มิถุนายน 2533 กรมศิลปากรโดยนายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ อธิบดีกรมศิลปากร ได้ทำสัญญาว่าจ้างบริษัทวิศวกรการช่าง จำกัด ลงมือดำเนินงานบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงด้วยงบประมาณ 35 ล้านบาท ผูกพันกับงบประมาณแผ่นดิน 3 ปี คือในปีงบประมาณปี 2533 (3 ล้านบาท) งบประมาณปี 2534 (13 ล้านบาท) และงบประมาณปี 2535 (19 ล้านบาท)⁵² ซึ่งในแผ่นพับของทางวัดดังกล่าวได้เปรียบเทียบถึงโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงครั้งนี่ว่า หาก "ดำเนินการไปด้วยดีและสำเร็จสมบูรณ์ตามโครงการ ดังเจตนารมณ์ของทุกฝ่ายแล้ว ก็เท่ากับรัฐบาลได้มอบ "บรรณการ" หรือ "ของขวัญ" ล้ำค่าแก่ชาวเชียงใหม่, แก่นครเชียงใหม่, และแก่ชาวลานนาไทย"⁵³ ซึ่งผู้วิจัยได้เสนอความเห็นตรงกันข้ามในบทความเรื่อง "การบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงครั้งล่าสุด : การค้นหาแก่นสารจากความไร้แก่นสาร" วารสารเมืองโบราณ เดือนเมษายน-มิถุนายน 2536 โดยกล่าวไว้ว่า เราไม่อาจแน่ใจได้เลยว่า

การบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงที่เสร็จสิ้นลงไปในนี้จะถือว่าเป็น "ของขวัญ" ที่รัฐบาลมอบให้ชาวเชียงใหม่ได้หรือไม่ เพราะการดำเนินงานที่ผ่านมาไม่ได้มุ่งเน้นที่คุณภาพของงาน หากมุ่งที่เนื้องานหรือปริมาณงานบูรณะที่ต้องเสร็จสิ้นตามกำหนดของปีงบประมาณเสียมากกว่า⁵⁴ ที่น่าสังเกตที่สุดก็คือ ขาดเป้าหมายและแนวทางที่ชัดเจนจากฝ่ายบริหารของกรมศิลปากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ขาดเป้าหมายทางวิชาการด้าน โบราณคดี-ประวัติศาสตร์-และประวัติศาสตร์ศิลปะ เพื่อที่จะใช้เป็นแนวทางในการปกป้อง "ความสำคัญ" ทางวิชาการเหล่านั้นไว้จากการรื้อถอนทำลายที่เรียกว่า "การบูรณะปฏิสังขรณ์" จนเป็นผลให้ขาดการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและเป็นผลจริงจึงกว้างขวางในแง่ของการวิเคราะห์ศึกษาคุณค่าและหลักฐานที่แท้จริงขององค์เจดีย์หลวง⁵⁵

เมื่อโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวง วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ สิ้นสุดลง ในกลางเดือนมกราคม 2536 ในระหว่างนั้นได้ปรากฏมีข้อวิพากษ์วิจารณ์ถึงการดำเนินงานของกรมศิลปากร ตลอดจนรูปลักษณ์ขององค์พระเจดีย์หลวงภายหลังการบูรณะว่าได้ดำเนินงานอย่างถูกต้องเพียงไร เมื่อเทียบกับความสำคัญและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของพระเจดีย์หลวงหรือ"กู่หลวง"ที่พังทลายลงมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 อีกทั้งยังมีเรื่องของความซับซ้อนต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับปัญหาทางวิชาการ และประวัติการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์หลวงในอดีตที่ผ่านมา ดังเช่นบทความเรื่อง "ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวง : งานอันฉาบฉวย..กรมอันฉ้อฉล" ของ กฤษ เหลือลมัย ในคอลัมน์เดินเรื่องทำ หนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ 6 พฤศจิกายน 2535 ซึ่งกล่าวถึงการทำงานอย่างรีบเร่งตามระบบรับเหมาบูรณะ ทั้งยังควบคุมงานโดยกองสถาปัตยกรรมศิลปากรซึ่ง "ไม่ละเอียดอ่อนนักในเรื่องการรักษาหลักฐานประวัติศาสตร์" ก่อให้เกิดแบบปฏิสังขรณ์จนเต็มรูปแบบแม้ว่าจะยังมีหลักฐานไม่ครบถ้วนก็ตาม ขณะเดียวกันคุณกฤษก็ได้ชี้ให้เห็นว่าหน่วยราชการทั้งหลายเช่นกรมศิลปากรชอบที่จะขยายงานให้ใหญ่โต เช่นทำโครงการจะบูรณะพระเจดีย์หลวงขึ้นเต็มรูปแบบ ทั้งนี้ก็อาจจะเกี่ยวกับงบประมาณที่เพิ่มขึ้นด้วย⁵⁶

แต่ที่น่าสนใจที่สุดคือบทความเรื่อง "ข้าก่อนกรมศิลปากร อย่างใจร้อนจะเลวร้าย" ซึ่งเป็นจดหมายถึงบรรณาธิการวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนพฤษภาคม 2535 ซึ่ง ศ.ดร.สันติ เล็กสุขุม นักประวัติศาสตร์ศิลปะคนสำคัญแห่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ออกมาท้วงติงกรมศิลปากรให้ทบทวนระบบการทำงานหรือระบบการบริหารด้านการอนุรักษ์โบราณสถานให้ชัดเจน สืบเนื่องมาจากข่าวที่กรมจะเปิดหลักสูตร "สถาปัตยกรรมไทยและการอนุรักษ์" และหลักสูตรช่างสิบหมู่ "เพื่อสร้างช่างอนุรักษ์โบราณสถาน" ซึ่งแสดงว่ากรมศิลปากรเองมีปัญหาสองประการ คือ ประการแรกกรมศิลปากรไม่เข้าใจว่า งานของช่างอนุรักษ์ กับงานของช่างบูรณะนั้นแตกต่างกัน เพราะงานอนุรักษ์จะตั้งอยู่บนฐานของการรักษาหลักฐานองค์ความรู้เพื่อประโยชน์ทางการศึกษาค้นคว้า

จึงต้องรักษาหลักฐานเดิมไว้ให้มากที่สุด ขณะทำงานบูรณะนั้นช่างสามารถเปลี่ยนแปลงไปตามความคิดของตนตามที่ตนเห็นว่างามตามสมัยได้ ซึ่งงานช่างไทยนั้นมีธรรมชาติอย่างประเพณีหลัง ดังนั้นหากให้ช่างบูรณะไปทำหน้าที่อนุรักษ์โบราณสถานแล้วละก็ "หมายถึงการกลบเกลื่อนหลักฐานเดิม อาจหนักหนากว่านั้นคือปลอมแปลงหลักฐาน" เลยกี่เดียว⁵⁷ อย่างไรก็ตามอาจารย์สันติยังได้ชี้ให้เห็นปัญหาที่แท้จริงว่า "กรณีนี้ไม่น่าจะเป็นความผิดของช่างโดยตรงดังที่เคยเข้าใจกัน จึงควรพิจารณาที่ระบบงานดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น"⁵⁸

ปัญหาประการที่สองที่เป็นผลกระทบมาจากปัญหาประการแรกคือ กรมศิลปากรเองมีจุดยืนที่ลัทธิสนพระราชอนุรักษ์โบราณสถาน ในปัจจุบันตามหน้าที่หลักของกรมศิลปากรกลับไปเอาแนวทางการบูรณะปฏิสังขรณ์มาใช้ในงานอนุรักษ์ กรณีการบูรณะพระเจดีย์หลวงเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้ ดังนั้นเมื่อมีการว่าจ้างบริษัทวิศวกรที่ปรึกษาให้คำนวณความแข็งแรงและออกแบบทางวิศวกรรมในปี 2530 นั้น กรมศิลปากรจึงไม่ได้พิจารณาเรื่องการศึกษาคุณค่าและสภาพของพระเจดีย์หลวงในแง่ประวัติศาสตร์และโบราณคดี หากมุ่งไปที่ประเด็นของการบูรณะปฏิสังขรณ์เต็มองค์ ซึ่งจะเป็นด้วยเหตุผลทางการเมือง เหตุผลทางด้านความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนตลอดจนพระสงฆ์หรือสาธุใดก็ตามแล้วแต่ แต่ในข้อตกลงว่าจ้างบริษัทเชาท์ฮอส์ เอเชีย เทคโนโลยี จำกัด นั้นได้ระบุไว้ว่า กรมศิลปากรโดยกองสถาปัตยกรรมจะรับผิดชอบในงานออกแบบ 2 ประการ ประการแรกเป็นการออกแบบโครงสร้างเพื่อเสริมความแข็งแรงขององค์เจดีย์ ประการที่สองได้แก่การออกแบบรูปทรงเต็มองค์พระเจดีย์ตามหลักฐานที่มีอยู่ให้เต็มรูปแบบเหมือนเมื่อครั้งแรกสร้าง⁵⁹ และด้วยเหตุนี้เองแม้ว่าจะไม่มีการค้นพบหลักฐานลักษณะส่วนยอดขององค์เจดีย์หลวง จากการขุดค้นเพื่อเตรียมการบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงเมื่อปี 2529 แต่ในรายงานดังกล่าวได้มีความพยายามเสนอรูปทรงเดิมขององค์เจดีย์หลวงโดยเปรียบเทียบกับส่วนยอดของเจดีย์วัดเชียงมั่น ซึ่งผู้เขียนก็ได้แย้งไว้ในที่ประชุมการสัมมนา เรื่อง "ศิลปสถาปัตยกรรมล้านนา : สภาพปัญหาและแนวทางอนุรักษ์" ณ วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร เมื่อวันที่ 1-3 เมษายน 2536 โดยกล่าวว่าเรายังไม่ได้วิเคราะห์เรื่องนี้ในวงกว้างให้ถ่องแท้ดี "ข้อสันนิษฐาน" ว่ายอดเจดีย์หลวงต้องเหมือนกับยอดเจดีย์วัดเชียงมั่นที่สร้างขึ้นสมัยเดียวกันนั้นอาจผิดพลาดได้ เพราะจารึกวัดเชียงมั่นกล่าวว่าได้มีการ "ก่อกุม" หรือก่อพระเจดีย์ครอบใหม่แล้วเมื่อปี 2114⁶⁰ ราวสมัยท้าวเม็กถึงพระนางวิสุทธิเทวี อันเป็นประเพณีที่นิยมกันในวัฒนธรรมล้านนา⁶¹

หากพิจารณาในส่วนของการเลือกบริษัทผู้รับเหมาคือบริษัทวิศวกรการช่างนั้น ก็แสดงให้เห็นถึงความคิดหรือแนวทางการบริหารของกรมศิลปากรได้อย่างชัดเจน เพราะเป็นบริษัทที่มีความชำนาญงานในแง่ช่างบูรณะมากกว่างานอนุรักษ์ ดังเห็นได้จากผลงานที่เคยประมูลรับเหมา

จากกรมศิลปากรรวม 5 แห่งก่อนหน้านี้ ซึ่งได้แก่ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และทอมณเทียรธรรม
ในพระบรมมหาราชวัง พระบรมธาตุจันทนครศรีธรรมราช กลุ่มอาคารวังท่าพระ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร และพระที่นั่งพิมานรัตยา วังจันทร์เกษม⁶² ล้วนเป็นการบูรณะในลักษณะของงานช่าง
สถาปัตยกรรมไทยทั้งสิ้นซึ่งส่วนใหญ่เป็นอาคารประเภทที่ยังมีการใช้สอย (living monument)
แต่กลับไม่เคยรับงาน "อนุรักษ์โบราณสถาน" มาก่อนเลย (แม้ว่าจะมีการอ้างว่ากำลังรับเหมาบูรณะ
พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชอยู่ แต่องค์พระธาตุก็ไม่ได้หักพังอย่างพระเจดีย์หลวง)

ประเด็นปัญหาที่สำคัญตรงนี้ก็คือ มีการตีความลักษณะขององค์เจดีย์หลวงออกเป็นสอง
กลุ่ม กลุ่มนักวิชาการนักอนุรักษ์จะถือว่าองค์เจดีย์หลวงที่หักพังชำรุดจากเหตุแผ่นดินไหวมาตั้งแต่
พุทธศตวรรษที่ 21 นั้นเป็น "โบราณสถาน" ที่ต้องอนุรักษ์ไว้เป็นหลักฐาน อีกกลุ่มได้แก่พุทธ-
ศาสนิกชนและทางวัด รวมทั้งกรมศิลปากรด้วย ที่เห็นว่าองค์เจดีย์หลวงนั้นยังคงเป็นสถูปเจดีย์ที่
ยังมีหน้าที่ใช้สอยในทางพุทธศาสนา ซึ่งควรจะต้องได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้น ไปเต็มรูปแบบ
ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเหตุให้เราเข้าใจได้ว่า ทำไมโครงการนี้จึงมีเป้าหมายที่จะบูรณะให้เต็มรูปแบบ
มาแต่ต้น ทำไมงานใหญ่และสลับซับซ้อนในแง่ประวัติศาสตร์และโบราณคดีขนาดนี้จึงกำหนดเวลาว่า
จ้างเพียง 3 ปี (2534-2536) ทำไมจึงไม่มีการสัมมนาศึกษาวิเคราะห์หลักฐานรูปแบบดั้งเดิมให้
ประจักษ์ชัดเจนก่อนหน้าการเปิดประมูลรับเหมา หรือไม่ได้กำหนดไว้ในโครงการว่าให้มีการประชุม
สัมมนา หรือมีคณะกรรมการทางวิชาการเพื่อช่วยศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับด้าน โบราณคดีและประวัติ-
ศาสตร์ศิลปะโดยตรง

อย่างไรก็ตามจากการเขียนโครงการบูรณะเจดีย์หลวงด้วยแนวทางของการบูรณะ
ปฏิสังขรณ์ขึ้นมาเต็มองค์ตั้งนั้นแล้ว ปัญหาของการดำเนินงานที่ตามมาก็คือขาดความละเอียดละอใน
การศึกษาข้อมูลให้ถูกต้องหรือครบถ้วน ข้าราชการในกรมศิลปากรเองหลายท่านก็คงจะเห็นปัญหา
ข้อนี้ได้เป็นอย่างดี ดังที่คุณประโชติ สังขุกิจ ผู้อำนวยการกอง โบราณคดี กรมศิลปากร ให้สัมภาษณ์
ในวารสารบ้านและสวน เดือนธันวาคม 2537 ว่า "มีอยู่กรณีหนึ่งที่เรากำลังพลาดไป คือ กรณีวัด
เจดีย์หลวงซึ่งเราพลาดหลายจุดโดยเราไม่คิดมาก่อน..."⁶³ สำหรับปัญหาของ โบราณสถานภาย
หลังการบูรณะนั้นก็น่าจะต้องดูถึงขั้นตอนการบันทึกหลักฐานว่าถูกต้องครบถ้วนเพียงใด ดังที่คุณพิเศษ
เจียรนัยพงษ์ ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง "กรมศิลปากร : อดีตถึงปัจจุบันของการอนุรักษ์โบราณ
สถาน" ในหนังสือการอนุรักษ์มรดกไทยกับ 77 ปีแห่งการสถาปนากรมศิลปากรเมื่อปี 2531 โดย
กล่าวถึงผลของการอนุรักษ์โบราณสถานไว้ว่า⁶⁴

"การพิจารณาผลการอนุรักษ์โบราณสถาน จากสภาพของโบราณสถานที่ได้รับการอนุรักษ์
เสร็จแล้วนั้นยังไม่พอเพียง เพราะเป็นการพิจารณาในปลายเหตุ ซึ่งบางครั้งอาจถูกหลอกลวงจาก
สภาพที่ปรากฏอยู่ของ โบราณสถาน ให้เกิดความพึงพอใจหรือไม่พึงพอใจตามแนวโน้มพื้นฐานของ
ตนเองได้"

สิ่งสำคัญที่จะต้องพิจารณาเป็นหลักก็คือ โบราณสถานที่ได้อนุรักษนั้น ได้ผ่านกระบวนการ
อนุรักษ์อย่างครบถ้วนหรือไม่ โดยเฉพาะขั้นตอนการบันทึกหลักฐานข้อเท็จจริง ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ไม่มี
ใครปฏิเสธได้ในหลักการอนุรักษ์โบราณสถานทั่วโลก ว่าจะต้องดำเนินการอย่างละเอียดถี่ถ้วน"

จากบทเรียนด้านการอนุรักษ์โบราณสถานบทที่เท่าไรก็ไม่ทราบของกรมศิลปากรที่กล่าว
มานี้ ก่อให้เกิดข้อเสนอแนะเพื่อช่วยทางออกให้กับกรมศิลปากรสำหรับการดำเนินโครงการ
บูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถานอันเป็นมรดกวัฒนธรรมของชาวไทยทุกคน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โบราณ
สถานที่มีความสำคัญยอดเยี่ยม เช่นองค์พระเจดีย์หลวง ดังนี้^{๕๑๖}

1. การบูรณะปฏิสังขรณ์และอนุรักษ์โบราณสถานทุกแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โบราณ
สำคัญ ๆ หรือยังมีปัญหาทางวิชาการอยู่ กรมศิลปากรต้องดำเนินให้ครบถ้วนตามขั้นตอน กล่าวคือ
ต้องมีการศึกษาวิเคราะห์ปัญหาทางวิชาการของตัวโบราณสถานแห่งนั้นให้กระจ่าง หรืออย่างน้อย
เป็นที่ตกลงกันได้เสียก่อน (ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านรูปแบบโครงสร้างเดิม ด้านประวัติศาสตร์ การ
ก่อสร้าง-การบูรณะ ปัญหาอื่น ๆ ทางโบราณคดี ฯลฯ) เพื่อใช้เป็นตัวกำหนดแนวทางและเป้าหมาย
ของการบูรณะ

2. การบูรณะปฏิสังขรณ์และการอนุรักษ์โบราณสถาน ไม่ได้อยู่ในการดำเนินงานของ
กรมศิลปากรแต่เพียงผู้เดียวอีกต่อไป บทบาทการอนุรักษ์โบราณสถานจะต้องเปิดตัวผู้ที่เกี่ยวข้อง
2 กลุ่ม (หรือ 2 ระดับด้วยกัน) คือทั้งกลุ่มประชาชน ผู้รู้ หรือนักวิชาการในท้องถิ่น (ซึ่งอยู่ใน
ระดับชุมชนเจ้าของ โบราณสถานแห่งนั้น) และกลุ่มองค์กร-นักวิชาการ ที่มีความรู้เฉพาะในเรื่อง
นั้น ๆ อย่างกว้างขวาง (หรืออยู่ในระดับประเทศหรือระดับสากล) เสมือนเส้นแนวกนกตั้งและ
แนวกนกนอนที่มาตัดกัน ณ จุดเหมาะสมจุดหนึ่ง ทั้งนี้โดยมีกรมศิลปากรเป็นผู้ดำเนินการประสานงาน
และดำเนินงานเพื่อให้ได้ข้อสรุปทางการบูรณะที่ยอมรับได้กว้างขวางและเหมาะสมถูกต้องมากที่สุด

3. จะต้องใช้เวลาในการบูรณะปฏิสังขรณ์และการอนุรักษ์มากขึ้นตามความเหมาะสม โดยต้องใช้เวลาในการศึกษาวิเคราะห์ตีความข้อมูลด้านต่าง ๆ ของตัวโบราณสถานให้กระจ่าง ก่อนที่จะลงมือบูรณะในขั้นต่อไป และแม้จะอยู่ในขั้นตอนอนุรักษ์ทางวิศวกรรม-สถาปัตยกรรมแล้วก็ตาม การเก็บข้อมูลทาง โบราณคดี-ประวัติศาสตร์ยังต้องทำ โดยต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ต้องระวัง อย่างใช้ปริมาณงานที่กำหนดขึ้นในแต่ละปีงบประมาณ มาเป็นตัวกำหนดเป้าหมายด้านเวลาของการ บูรณะหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง กรมศิลปากรควรพิจารณาผลงานการบูรณะปฏิสังขรณ์หรืออนุรักษ์ในแง่ คุณภาพมากขึ้น ทั้งนี้แล้วแต่เกณฑ์ของระดับความสำคัญหรือความซับซ้อนของ โบราณสถานแต่ละแห่ง

4. หากโบราณสถานแห่งใดมีความซับซ้อนทางวิชาการ ประวัติศาสตร์หรือโบราณคดี หรือด้านใดโดยเฉพาะ จนก่อให้เกิดปัญหาต่อการดำเนินงานบูรณะในเชิงวิศวกรรมหรือสถาปัตยกรรม ควรให้นักประวัติศาสตร์-นักโบราณคดี หรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านนั้น ๆ เข้าไปมีส่วนร่วม เป็นหัวหน้าโครงการหรือเป็น "ผู้ดูแล" โครงการบูรณะนั้น ๆ โดยตลอด ตั้งแต่ขั้นขุดค้นโดยกอง โบราณคดี และขึ้นบูรณะโดยกองสถาปัตยกรรม ทั้งนี้ให้มีอำนาจตัดสินใจเทียบเท่าหัวหน้าโครงการ (มิใช่เป็นเพียงให้คำปรึกษา ส่วนการที่จะดำเนินการต่อไปอย่างไร อยู่ในดุลยพินิจของผู้บริหาร โครงการเพียงผู้เดียว) ทั้งนี้เพื่ออำนวยความสะดวกและความถูกต้องทางวิชาการให้แก่ผู้ทำการ บูรณะต่อไปอย่างมีคุณภาพที่สุด^{๑๑}

5. การติดตามวิเคราะห์ข้อมูลทางวิชาการดังกล่าว ตลอดจนการควบคุมงานบูรณะ ให้ได้ผลจริงจึงกว่านี้ กรมศิลปากรต้องการใช้ทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพ (มีความรู้ ประสบการณ์ และการอุทิศตัว) เป็นจำนวนมาก ดูเหมือนว่าในขณะนั้นนโยบาย "จ้างเหมาบูรณะ" และ "จ้าง เหมาชุดค้น" ของกรมศิลปากรจะสวนทางกับการสร้างคนของกรมเองดังกล่าว เพราะการจ้าง เหมานั้นเป็นการให้ประสบการณ์และความรู้กับวิทยากรเหมามากกว่า ขณะที่ทรัพยากรบุคคลของ กรมศิลปากรเองไม่ได้อะไรออกเลยขึ้นเลย การใช้ระบบรับบุคคลเข้าเป็นลูกจ้าง แล้วภายหลัง บรรลุเป็นข้าราชการน่าจะเป็นวิธีสร้างคนให้กับกรมศิลปากรได้ดีที่สุดวิธีหนึ่ง

6. กรมศิลปากรควรพิจารณาถึงนโยบายการจ้างเหมาบูรณะ โบราณสถานว่าใช้ได้ผล แท้จริงหรือไม่ โดยมีการประเมินผลการบูรณะทั้ง ในแง่ความถูกต้องทางวิชาการและความถูกต้อง ในแง่วิศวกรรม-สถาปัตยกรรม นอกจากนี้ในการคัดเลือกผู้รับเหมาบูรณะควรพิจารณาถึงประสพ การหรือความชำนาญที่ตรงกับลักษณะสภาพของตัวโบราณสถานให้มากขึ้น เพราะงานบูรณะ โบราณ สถานบางแห่งต้องใช้ฝีมือช่างสถาปัตยกรรมไทยโดยเฉพาะ แต่อีกหลายแห่งต้องการช่างที่เข้าใจ ถึงพื้นฐานทาง โบราณคดีและหลักการอนุรักษ์ที่ถูกต้องมากกว่า

7. ถ้าเป็นไปได้ ขอเสนอให้ตั้งคณะกรรมการรัฐสภาตรวจสอบและพิจารณา เพื่อช่วยส่งเสริมและปรับปรุงการดำเนินงานด้านศิลปวัฒนธรรมตลอดจนการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมให้เหมาะสมและทันเหตุการณ์ ทั้งในแง่ของการพัฒนาซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานการทำลายอดีตของตนเอง และในแง่ของความทรูตไทรมเสื่อมถอยของมรดกวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ

แนวคิดในการต่อ ยอดองค์เจดีย์หลวงก็ยังคงมีต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในบทความเรื่อง "บูรณะเจดีย์หลวงเต็มองค์ ฤาจะต้องหยุดยักสอง" ซึ่งรายงานอยู่ในหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน วันที่ 27-28 กรกฎาคม 2537 ได้กล่าวถึงความพยายามอีกครั้งของกรมศิลปากรในการต่อ ยอดพระเจดีย์หลวงตั้งที่นายเขมชาติ เทพไชย หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่ ได้ให้ความเห็นว่ากรณีพระเจดีย์หลวงนี้ถือว่าเป็นโบราณสถานที่ยังให้ประโยชน์มาจนทุกวันนี้ ดังนั้นการบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นเต็มองค์จึงย่อมกระทำได้ ซึ่งทางกรมศิลปากรได้ให้นักวิชาการทำการออกแบบส่วนที่เหลือต่อไปอย่างเร่งด่วน และจะนำเสนอต่อไป^{๑๗} ซึ่งก็ได้รับการขานรับจากฝ่าย ส.จ.และทางวัดเป็นอย่างดี ดังที่สภาจังหวัดเชียงใหม่ได้มีมติเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2537 ให้ดำเนินการต่อเติมองค์พระเจดีย์หลวงให้สมบูรณ์เต็มองค์ ด้วยหวังให้เสร็จทันการสมโภชพระธาตุเจดีย์หลวงครบ 600 ปีในเดือนเมษายน 2538 ซึ่งบรรดานักวิชาการในเชียงใหม่ เช่นอาจารย์ศิริชัย นฤมิตรเรขการ ก็ได้ตั้งว่าควรจะต้องพิจารณาให้รอบคอบก่อน เพราะยังมีปัญหาในด้านต่าง ๆ อยู่ไม่ชัดเจน เช่น ปัญหารูปทรงเดิมที่ถูกต้อง ปัญหาในแง่วิศวกรรมเพราะอยู่ในพื้นที่ที่ไม่ปลอดภัยจากแผ่นดินไหว ส่วนในแง่เศรษฐกิจและสังคมนั้นก็เห็นว่าควรกระจายไปบูรณะ โบราณสถานสำคัญอีกหลายแห่งที่มีอยู่จำนวนมากทั่วเชียงใหม่จะดีกว่า^{๑๘} ขณะเดียวกันก็มีบทความสนับสนุนการต่อ ยอดพระเจดีย์หลวงให้เต็มองค์ออกมาเรื่อย ๆ ดังบทความเรื่อง "อันเนื่องมาจากข้อขัดแย้งเกี่ยวกับการบูรณะองค์พระเจดีย์หลวง" ของ วิชระ วีระวงศ์ ในวารสารศิลปวัฒนธรรม เดือนกุมภาพันธ์ 2538 ซึ่งสรุปไว้ว่า "ปัจจุบันนี้พระเจดีย์หลวงและศาสนสถานอื่น ๆ ที่ยังเป็นทำเลมโลศรัทธาล้วนแล้วแต่มีฐานะหลักเป็นปูชนียสถาน ที่ให้ผลพลอยได้ทางการศึกษาและเศรษฐกิจเป็นประเด็นรอง"^{๑๙}

สรุปประเด็นปัญหากรณีการบูรณะปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์หลวง

1. ลักษณะปัญหา ความเห็นที่ต่างกันในการตีความโบราณสถานว่าอยู่ในสภาพที่มีหน้าที่ใช้สอยด้านใด และควรจะต้องแซมด้วยวิธีการอนุรักษ์หรือการบูรณะปฏิสังขรณ์

2. ประเด็นปัญหา ในปัจจุบันมีความคิดเห็นแตกต่างกันสองแนวความคิดเกี่ยวกับการซ่อมแซมโบราณสถาน ซึ่งทั้งนี้ยังขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและตัวโบราณสถานเองด้วย ในแง่หนึ่ง "โบราณสถาน" ที่เนื่องในพุทธศาสนาเช่นกรณีพระเจดีย์หลวงอาจถือได้ว่ายังมีคุณค่าเป็นศูนย์รวมจิตใจที่น่าจะทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ให้กลับตั่งเดิม หรือดีกว่าเดิม ขณะเดียวกันโดยคุณค่าทางประวัติศาสตร์และทางโบราณคดีองค์พระเจดีย์หลวงก็ควรได้รับการอนุรักษ์ไว้เป็นหลักฐานทางการศึกษา ซึ่งคนในสังคมเจ้าของมรดกทางวัฒนธรรมนี้ต้องหาทางออกร่วมกัน

3. ผู้เกี่ยวข้อง กรมศิลปากรผู้รับผิดชอบโดยตรงต่อโบราณสถานพระเจดีย์หลวงซึ่งได้ขึ้นทะเบียนแล้ว ฝ่ายศรัทธาและพระสงฆ์ และฝ่ายนักวิชาการและอาจารย์

4. วิสัยทัศน์ ไม่สามารถกระทำได้เพราะโครงการได้เสร็จสิ้นลง โดยที่ก่อนหน้านี้ฝ่ายที่มีความเห็นแตกต่างกันไปยังไม่มีความเห็นและยังไม่ได้รวมกลุ่มกันชัดเจน

5. ทางออกของปัญหา ขณะนี้ปัญหาได้คาอยู่ตรงกลาง เพราะการบูรณะโดยกรมศิลปากรมาแต่ต้นนั้นได้ทำลายหลักฐานเดิมมุ่งเสริมโครงสร้างไว้สำหรับการต่อยอดพระเจดีย์หลวง เมื่อได้รับการคัดค้านจึงต้องหยุดไว้ก่อน ขณะเดียวกันก็มีเสียงหนุนให้บูรณะเพิ่มเติมให้เต็มองค์อยู่ ซึ่งควรจะจัดการระดมความคิดเห็นจากทุกฝ่ายในเรื่องนี้ต่อไป

6. ประเด็นเพิ่มเติม หน่วยราชการที่มีหน้าที่อนุรักษ์มรดกวัฒนธรรม และสืบทอดคุณค่านั้นต่อไปยังคนรุ่นหลัง ซึ่งได้รับการกำหนดสถานภาพตามกฎหมายให้เป็นผู้มีหน้าที่โดยตรงในการดูแลทรัพย์สินสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติคือกรมศิลปากร กลับเป็นผู้หลงทางเสียเอง กลับมีความเห็นว่าควรต่อเติมพระเจดีย์หลวงให้เต็มองค์ สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นความล้มเหลวในแง่การบริหารและนโยบายของกรม เพราะไม่สามารถแยกแยะคุณค่าของโบราณสถานได้ ไม่สามารถแยกแยะความแตกต่างระหว่างการอนุรักษ์กับการบูรณะได้ มีการใช้ปะปนกันจนก่อปัญหาต่อโบราณสถานทั้งหลายตามมา ซึ่งในกรณีของการบูรณะพระเจดีย์หลวงในครั้งนี้หลังสุดนี้กลับเป็นการเสียโอกาสในการศึกษาหาความรู้จากอดีต เพราะได้ทำลายหลักฐานต่าง ๆ จนไม่สามารถหามาทดแทนได้อีกแล้ว ในส่วนของฝ่ายที่มีความเห็นแตกต่างกันนั้นก็น่าจะได้มีโอกาสเข้ามาช่วยระดมความคิดเห็นเสียแต่แรกกว่าจะบูรณะโดยการอนุรักษ์หรือโดยวิธีปฏิสังขรณ์ ก่อนจะมีการทำสัญญาประมุขรับเหมา

6. การบูรณะวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร⁷⁰

วิหารลายคำ ใช้เรียกวiharหลังหนึ่งในวัดพระสิงห์ อันเนื่องมาจากการตกแต่งด้วย ลวดลายปิดทองล่องชาดประดับ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของวิหารหลังนี้ วัดพระสิงห์เป็นวัดที่สร้างขึ้นใน รัชกาลของพระเจ้าผดุง เมื่อ พ.ศ.1887 (ค.ศ.1344) เพื่อประดิษฐานพระอัฐิธาตุของพญาคำฟู และน่าจะเป็นการตั้งมั่นแห่งแรกของพระพุทธศาสนาแบบพื้นเมืองเดิมจากแคว้นทริภุชชัย ซึ่งต่อมา เป็นนิกายพื้นเมืองที่นับถือของกลุ่มชนในเชียงใหม่ ต่อมาได้มีพุทธศาสนาอีก 2 นิกายที่แพร่หลาย เข้าสู่เชียงใหม่ คือนิกายรามัญซึ่งเป็นพุทธศาสนาแบบลังกาที่ผ่านจากเมืองพม่า โดยการนำเข้ามา ของพระสุมนเถระ รวบรวม พ.ศ.1992 และนิกายสีล ซึ่ง เป็นนิกายที่พระสงฆ์จากล้านนาไปศึกษามา จากลังกาโดยตรง การที่มีกลุ่มสงฆ์หลายฝ่ายทำให้เกิดความแตกแยกกันขึ้นในหมู่สงฆ์เป็นผลให้เกิด ความพยายามในการประนีประนอมกันจนเหตุการณ์ยุติลง ในรัชกาลของพระเมืองแก้วที่อุปถัมภ์ศาสนา ทั้ง 2 นิกายเป็นอย่างดี การสร้างวิหารในวัดสิงห์พาราม เมื่อวันศุกร์ แรม 10 ค่ำ เดือนอ้าย พ.ศ.2061 ซึ่งควรจะได้แก่วิหารลายคำ พร้อมกุฎีด้านหลัง และน่าจะเป็นการสร้างเพื่อประดิษฐาน พระพุทธสิริหังค์ อันแสดงถึงความร่วมมือกันระหว่างสงฆ์ฝ่ายพื้นเมืองเดิมและฝ่ายสีลหังค์นั่นเอง

ลักษณะเด่นของวิหารลายคำอีกประการหนึ่งก็คือภาพจิตรกรรม(ภาพแต้ม)ฝาผนังภายใน วิหารลายคำที่มีชื่อเสียง ภาพจิตรกรรมฝาผนังดังกล่าวเขียนเรื่องสังข์ทอง และสุวรรณหงส์ เข้าใจ ว่าเรื่องสังข์ทองจะเขียนโดย เจ็กเส็ง เรื่องสุวรรณหงส์เขียนโดย ทนทานโพธา และช่างเขียนอีกคน หนึ่งที่มีฝีมือแตกต่างออกไป น่าจะเป็นภาพจิตรกรรมที่เขียนขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งจิตรกร ได้สอดแทรกชีวิตและวัฒนธรรมของล้านนา ในราวพุทธศตวรรษที่ 25 ไว้อย่างมากมาย

วิหารลายคำได้มีการซ่อมแซมบูรณะมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นคราว พ.ศ.2356 ซึ่งมี เจ้าสุวรรณคำมูลเป็นประธาน โดยมีเจ้าพระยาสุริยวงศา และศรีท้าวโชดกเป็นผู้สร้าง ในครั้งนี้ เข้าใจว่าคงเป็นการสร้างทับลงบนรากฐานของวิหารองค์เดิม ต่อมาวิหารลายคำคงถูกบูรณะอีกครั้งในราว พ.ศ.2406 (ค.ศ.1863) และการซ่อมแซมวิหารลายคำครั้งใหญ่ที่ทำให้คงสภาพถึง ปัจจุบัน น่าจะได้แก่การซ่อมแซมโดย ครูบาศรีวิชัยในราว พ.ศ.2463 (ค.ศ.1920) ซึ่งน่าจะมีการเปลี่ยนแปลงส่วนของบ้านลมเป็นอย่างของภาคกลางด้วย อันมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงลักษณะ ของงานสถาปัตยกรรมแบบล้านนาเดิม นอกจากนี้ในปี พ.ศ.2496 (ค.ศ.1953) ได้มีการซ่อมแซมในส่วนของโครงสร้างของวิหาร คือส่วนของเสา โดยมีการตัดส่วนฐานของเสาไม้เดิม แล้ว เสริมด้วยปูน ในส่วนของกรมศิลปากรที่เข้ามาบูรณะ ได้มีการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและซ่อมแซม

ในส่วนของหลังคาวิหาร และป้องกันการรั่วซึมของน้ำฝน โดยวิธีการนำแผ่นสังกะสีปูรองรับใต้หลังคา
เพื่อกลั่นลาด จากนั้นปูทับด้วยกันฝ้าและกระเบื้องดินช่ออีกครั้งหนึ่ง

ข้อที่น่าสนใจก็คือจากสาเหตุที่หน่วยราชการจากส่วนกลางเข้ามาชั้นทะเบียนโบราณ
สถานอาคารวิหารลายคำใน พ.ศ.2478 (ค.ศ.1935) และ พ.ศ.2522 (ค.ศ.1979) ใน
ระยะเดียวกันกับการขึ้นทะเบียนมณฑปปราสาทพระธาตุศรีจอมทอง ทำให้ประชาชนและคณะสงฆ์วัด
พระสิงห์ต้องลดบทบาทของตนในการมีส่วนร่วมและเป็นผู้กำหนดแนวทางบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนสถาน
ต่าง ๆ ในวัน แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่ดีในการใช้กฎหมายควบคุมโบราณสถานสำคัญ ๆ ของชาติมิให้
ได้รับการบูรณะหรือดัดแปลง โดยผลการงานสูญเสียคุณค่าเดิมไป และสามารถนำเทคนิควิทยาการ
ด้านการอนุรักษ์จากต่างประเทศมาใช้อนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมในท้องถิ่น เช่นการอนุรักษ์จิตรกรรม
(ภาพแต้ม) ฝาผนังในวิหารลายคำก่อนหน้านี้ แต่ต้องยอมรับว่าในมณฑลส่วนกลางก็อาจขาดความ
เข้าใจในปัญหาที่เกิดขึ้นได้ถูกต้องลึกซึ้ง เช่นประชากรในท้องถิ่นเอง เพราะคงเป็นเรื่องยากที่
หน่วยราชการส่วนกลางจะเข้าใจถึงธรรมเนียม ประเพณี และศิลปกรรมสถาปัตยกรรมท้องถิ่นได้ดี
เท่าตัวเจ้าของ ดังนั้นการแก้ปัญหาด้านการบูรณะวิหารลายคำที่ผ่านมาจึงก่อให้เกิดปัญหาใหม่ใน
ภายหลัง กล่าวคือ การแก้ปัญหาหน้าฝนรั่วของกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ.2496 โดยการปูแผ่นสังกะสี
ทำให้โครงสร้างไม่รับกระเบื้องดินช่อถูกถอนจนผุ เพราะไม่สามารถถ่านเทความร้อนได้กระเบื้อง
ได้ตามลักษณะ โครงสร้างหลังอาคารท้องถิ่นที่มักเปิดโล่งแลเห็นกลั่นลาดและดินช่อ ในที่สุด โครง
สร้างหลังคารับกระเบื้องดินช่อก็แอ่นตัวหลายแห่ง ไม่สามารถรับน้ำหนักกระเบื้องมุงหลังคาได้
จนต้องมีโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์วิหารลายคำและอาคารอื่น ๆ ภายในวัดพระสิงห์เมื่อปี 2536
นี้เอง⁷¹

อย่างไรก็ตามโครงการบูรณะในครั้งนี้ได้ก่อให้เกิดความตื่นตัวในเรื่องการมีส่วนร่วม
ของท้องถิ่นขึ้นมา เพราะกรมศิลปากรได้ดำเนินการโดยไม่ประชาสัมพันธ์ให้ท้องถิ่นได้รับรู้มาก่อน
เลย การเขียนโครงการ การประมูลรับเหมาบูรณะ การคัดเลือกบริษัทรับเหมาบูรณะ หรือการ
ดำเนินงานบูรณะได้กำหนดมาจากกรมศิลปากรที่กรุงเทพฯทั้งสิ้น แม้แต่ท่านเจ้าคุณสิงหนคราจารย์
เจ้าอาวาสและเจ้าคณะจังหวัดก็ไม่ได้มีส่วนรับรู้ใด ๆ ในระหว่างการทำโครงการเลย จนวันที่
14 สิงหาคม 2536 ทางกรมศิลปากรมีหนังสือที่ ศธ 0703/3333 มาแจ้งเรื่องการบูรณะวิหาร
ลายคำในวัดพระสิงห์เป็นครั้งแรก พร้อมทั้งแจ้งว่าบริษัทคิวกรการช่างที่เคยเป็นผู้รับเหมาบูรณะ
องค์พระเจดีย์หลวงจนเกิดเป็นปัญหามาแล้วเป็นผู้ประมูลได้ในราคาต่ำสุด 4,600,000 บาท
โดยยืมดีลราคาให้ในวงเงิน 3,900,000 บาท ตามงบประมาณที่กรมศิลปากรได้รับสำหรับ
โครงการนี้⁷² ในระหว่างนี้ทางกรมศิลปากรก็ยังมิได้ติดต่อบริษัทงานใด ๆ กับทางวัด จนกระทั่ง

กลางเดือนกันยายน ทางกรมศิลปากรจึงได้มีหนังสือที่ ศธ 0703/3839 แจ้งการแต่งตั้งท่านเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ร่วมเป็นกรรมการตรวจการจ้างบูรณะวัดพระสิงห์ พร้อมทั้งแจ้งการที่ผู้รับเหมา จะเข้ามาดำเนินการในวันที่ 15 กันยายน 2536 (กำหนดการทำงาน 400 วัน) ซึ่งน่าสังเกตว่า หนังสือที่ ศธ 0703/3839 ฉบับดังกล่าวลงวันที่ 16 กันยายน 2536⁷³ ซึ่งช้ากว่าวันที่ระบุ ถึงเข้ามาดำเนินงานของบริษัทรับเหมาดังกล่าวทำให้เข้าใจกันในหมู่นักวิชาการท้องถิ่นและทางวัด ว่าโครงการนี้คงไม่น่าวางใจในการทำงานอย่างไม่มีระบบ

ยิ่งไปกว่านั้นในเอกสารรายการประกอบการซ่อมบูรณะฯ วัดพระสิงห์วรมหาวิหารที่ ระบุมากับสัญญา ยังได้มีการกำหนดแบบรายการบูรณะที่ขัดแย้งกับวัฒนธรรมล้านนา หรือเห็นว่าจะ ก่อให้เกิดปัญหาได้ในอนาคต ตัวอย่าง เช่นการปูพื้นด้วยหินอ่อน การจัดสวนหย่อม การใช้กระเบื้อง ทางมน การลอกผิวปูนฉาบออกทั้งหมดเพื่อฉาบใหม่ให้เรียบเสมอกัน ฯลฯ⁷⁴ ผลกระทบที่น่าเป็นห่วงคือภาพจิตรกรรมฝาผนังอันมีค่ายิ่งภายในวิหาร การทำงานแบบแยกเป็นชิ้น ๆ หรือเป็น "กองๆ" ของหน่วยราชการในกรมศิลปากรทำให้โครงการนี้ขาดแผนการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังไป ซึ่งตามหลักสากลนั้นงานบูรณะอาคารและงานอนุรักษ์จิตรกรรมในอาคารควรดำเนินการไปในคราวเดียวกัน

จากปัญหาดังกล่าว ประกอบกับการที่ประชาชนและพระสงฆ์ชาดศรัทธาในการปฏิบัติงานของกรมศิลปากรนับตั้งแต่การบูรณะพระเจดีย์หลวงเป็นต้นมา⁷⁵ ทำให้ท่านเจ้าอาวาสและเจ้าคณะจังหวัดได้ติดต่อขอความเห็นจากกลุ่มอนุรักษ์และนักวิชาการในท้องถิ่น ซึ่งก็ได้ร่วมกันทำหนังสือร้องเรียนไปยังนายสัมพันธ์ ทองสมัคร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ดันสั่งกีดกันกรมศิลปากร ในนามของกลุ่มเฉพาะกิจ คณะสงฆ์ นักวิชาการ และประชาชน เพื่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร⁷⁶ ทั้งยังได้ประชุมและทำแถลงการ "ข้อสังเกตบางประการ สำหรับการบูรณะโบราณสถานวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร" ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ 5 ตุลาคม 2536 เช่นข้อสังเกตถึงหน่วยงานและสถาปนิกที่รับผิดชอบ ตลอดจนบริษัทรับเหมาบูรณะเคยบูรณะวัดเจดีย์หลวงมาแล้ว การดำเนินงานจัดทำอย่างเร่งรีบและเงียบ ๆ ไม่มีการชี้แจงให้ท้องถิ่นทราบเพื่อร่วมกันพิจารณา ก่อน ไม่มีการประสานงานเรื่องรูปแบบรายการที่จะบูรณะ บางรายการก็ไม่จำเป็น ซึ่ง"ทั้งหมดนี้เป็นเพียงข้อสังเกตบางประการเท่านั้น ซึ่งทำให้เกิดความไม่น่าเชื่อถือว่าการดำเนินงานบูรณะวัดพระสิงห์วรมหาวิหารภายใต้ความรับผิดชอบของคณะทำงานและผู้รับเหมาคณะดังกล่าว จะสามารถรักษาคูณค่าทางศิลปะและวัฒนธรรมของวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ซึ่งนับเป็นมรดกวัฒนธรรมอันล้ำค่าของชาวเชียงใหม่ไว้ได้" โดยขอให้ระงับโครงการไว้ก่อนจากกำหนดเดิมที่เลื่อนมาเป็นวันที่ 1 ตุลาคม จนกว่าจะได้มีการปรึกษาหารือกันก่อน⁷⁷

ในที่สุดทางหน่วยศิลปากรที่ 4 ได้สั่งระงับโครงการไว้ชั่วคราว เพื่อนัดประชุมกลุ่มอนุรักษ์ นักวิชาการ และผู้เกี่ยวข้องกับการบูรณะวิหารลายคำในวันที่ 4 ตุลาคม 2536⁷⁸ ติดตามมาด้วยการประชุมครั้งที่สอง ในวันที่ 3 พฤศจิกายน 2536 ซึ่งที่ประชุมได้มีมติให้นำเรื่องเตรียมเสนออธิบดีกรมศิลปากรที่จะมาร่วมประชุมเรื่องการบูรณะวิหารลายคำในวันที่ 18-19 เดือนเดียวกันนี้ มติดังกล่าวมีอยู่ 5 ข้อ คือ⁷⁹

1. หลักการโดยกว้างให้กรมศิลปากรทำงานร่วมกับท้องถิ่น โดยปรึกษาคนในท้องถิ่นก่อนเขียนโครงการ
2. ในการปรึกษาคนท้องถิ่นแล้ว กรมศิลปากรควรศึกษาทุกด้านก่อนเขียนโครงการ
3. ฟังความคิดเห็นของประชาชน โดยเฉพาะมรดกชั้นสำคัญในท้องถิ่น
4. ควรเสนอกระบวนการทำงานและพยายามใช้ช่างท้องถิ่นในงานประณีต
5. แต่งตั้งคณะกรรมการการศึกษาสภาพวิหารลายคำ โดยคณะกรรมการจะเริ่มดำเนินการในวันที่ 8 พฤศจิกายน และประชุมสรุป เพื่อเสนอแนะให้กรมศิลปากร ในวันที่ 15 พฤศจิกายน 2536

ซึ่งในที่สุดคณะกรรมการศึกษาสภาพวิหารลายคำก็ได้จัดทำเอกสารสรุปแนวทางการบูรณะวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ออกมาเสนอต่อนายสมคิด โชติทวิชัย อธิบดีกรมศิลปากร ในการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง การบูรณะโบราณสถานวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร ณ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก เมื่อวันที่ 18 พฤศจิกายน 2536 เพื่อให้กรมศิลปากรนำไปพิจารณาปรับปรุงการดำเนินงานบูรณะวิหารลายคำต่อไป⁸⁰

อย่างไรก็ตามจากกรณีปัญหาการทำโครงการบูรณะวิหารลายคำดังกล่าว ทำให้เกิดแนวความคิดกันในหมู่นักวิชาการว่าต่อไปควรจะดำเนินการอนุรักษ์ในเชิงรุก แทนที่จะคอยเฝ้าตำหนิผู้ดำเนินงานบูรณะทั้งหลาย โดยเฉพาะสำหรับกรณีของโบราณสถานสำคัญต่าง ๆ ในวัดพระสิงห์นี้ ทางสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พร้อมด้วยนักวิชาการจากสถาบันต่าง ๆ จึงได้จัดทำโครงการการศึกษาหอไตรวัดพระสิงห์มหาวิหาร และแนวทางการอนุรักษ์⁸¹ โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือต้องการจะศึกษาสภาพการชำรุด ลักษณะเด่นทางช่าง ด้านการตกแต่ง ตลอดจนประวัติความเป็นมาและประวัติการบูรณะของหอไตรวัดพระสิงห์ เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ในโอกาสต่อไป ไม่ว่าผู้ที่จะเข้ามาทำการบูรณะจะเป็นทางศรัทธาวัตถุหรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมศิลปากรก็ตาม

สรุปประเด็นปัญหาการบูรณะวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร

1. ลักษณะปัญหา การบูรณะโบราณสถานท้องถิ่นที่ท้องถิ่น ไม่มีส่วนร่วม
2. ประเด็นปัญหา กรมศิลปากรถือว่าตนเอง เป็นผู้รับผิดชอบด้านวัฒนธรรมผู้เดียว ได้ทำโครงการบูรณะวิหารลายคำโดยไม่ปรึกษาคนในพื้นที่เจ้าของมรดกวัฒนธรรมนั้น
3. ผู้เกี่ยวข้อง กรมศิลปากร คณะสงฆ์และศรัทธาวัตถุ นักวิชาการ มีจังหวัดเป็นผู้ประสานงาน
4. วิธีการแก้ปัญหา ทุกฝ่ายร่วมประชุมหาแนวทางที่ดีที่สุด มีการยอมรับซึ่งกันและกันในระดับหนึ่ง ถึงแม้ฝ่ายราชการกรมศิลปากรจะยังไม่เห็นด้วยทั้งหมด
5. ทางออกของปัญหา ทางกรมศิลปากรเจ้าของโครงการได้ยอมรับแนวทางการบูรณะที่นักวิชาการเสนอในระดับหนึ่งไปปรับใช้
6. ประเด็นสำคัญเพิ่มเติม จากกรณีนี้ทำให้กรมศิลปากรรับปากว่าในการทำโครงการบูรณะโบราณสถานที่สำคัญ ๆ จะให้ท้องถิ่นมีบทบาทร่วมพิจารณาตั้งแต่ต้น ซึ่งต้องฝากให้เราทุกคนช่วยกันติดตามดูด้วย ซึ่งอาจารย์นิสิฐ เจริญวงศ์ อดีตหัวหน้ากองโบราณคดี และปัจจุบันเป็นประธานบริษัทมรดกโลกจำกัดก็ยังเห็นด้วยกับแนวคิดนี้ว่า "PUBLIC OPINION" นับเป็นขั้นตอนที่สำคัญในการทำโครงการบูรณะ⁶²

7. การสูญเสียงานจิตรกรรมฝาผนังวัดบ้านโป่ง⁶³

ความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรล้านนาในอดีตซึ่งมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางนั้น นอกจากจะสะท้อนออกมาจากภารกิจสำคัญ ๆ ของกษัตริย์ราชวงศ์มังราย หรือความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา หรืองานศิลปกรรมแบบช่างหลวงที่วิจิตรบรรจงแล้ว ความเจริญเติบโตของล้านนาทั้งหมดยังสะท้อนออกมาจากชุมชน "ชนบท" อันเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญที่หล่อเลี้ยง "เมือง" ที่เป็นศูนย์กลางมาโดยตลอด ความยิ่งใหญ่ของชนบทตลอดแคว้นล้านนาสะท้อนออกมาให้เห็นทางระบบการแก้ปัญหาในวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรมมาแต่บรรพบุรุษ ตลอดจนการยึดเหนี่ยวของคนในสังคมที่เชื่อมโยงและโอบอุ้มไว้ด้วยระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ แม้ว่าสิ่งเหล่านี้จะดูเป็น

นามธรรม แต่ก็สามารถสะท้อนออกมาอย่างเป็นรูปธรรมได้ในงานทัศนกรรมพื้นบ้าน เครื่องมือ
เครื่องใช้ในการเกษตรกรรม เครื่องนุ่งห่ม รวมทั้งอาคารที่อยู่อาศัยตลอดจนวัดวาอารามศาสน-
สถานต่าง ๆ ที่มีการอุทิศสร้างสรรค์อย่างสุดฝีมือ ทั้งนี้เพื่อผลบุญกุศลสูงสุดคือพระนิพพาน

ชุมชนบ้านปง ตำบลบ้านปง อำเภอทางดง จังหวัดเชียงใหม่ ก็เคยมีประวัติความเป็น
มาย้อนไปร่วมร้อยปี ดังปรากฏในเอกสารปริวรรตเรื่องรายชื่อวัดและนิกายสงฆ์โบราณในจังหวัด
เชียงใหม่ ซึ่งเป็นต้นฉบับสมุดข่อยได้มาจากวัดเจติยทัฬหยา อาจารย์สมหมาย เปรมจิต ผู้ปริวรรต
ได้อธิบายให้เห็นการจัดทำรายชื่อวัดและนิกายต่าง ๆ ในเชียงใหม่ตามคำสั่งขององค์การคณะสงฆ์
ส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือในช่วงที่หัวเมืองล้านนาถูกยุบเลิกและถูกรวมเข้าใน
การดูแลจากรัฐบาลกลาง ขณะเดียวกันองค์การสงฆ์ส่วนกลางโดยการนำของสมเด็จพระมหาสมณ
เจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก็ได้เริ่มมีการเคลื่อนไหวเพื่อปรับปรุงการปกครองสงฆ์ทั่วประเทศ
ให้สอดคล้องกับทางฝ่ายบ้านเมืองด้วย จึงได้มีการสำรวจตรวจสอบรายชื่อวัดและนิกายสงฆ์ใน
เชียงใหม่ขึ้น ซึ่งก็ปรากฏชื่อ "วัดบ้านปง" ขึ้นอยู่กับหมวดอุโบสถวัดหนองควายในท้องที่อำเภอ
ทางดงปัจจุบัน

สิ่งที่แสดงถึงควมมีตัวตนของชุมชนบ้านปงอีกประการหนึ่งก็คือภาพจิตรกรรมฝาผนัง
ในวิหาร ซึ่งอาจถือเป็นบันทึกที่สำคัญในแง่ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองการปกครองในดินแดน
ล้านนาขณะนั้น - จากการค้นพบครั้งแรกเมื่อราว ปี 2530-2531 จิตรกรรมฝาผนังวัดบ้านปงแม้ว่า
จะมีลักษณะฝีมือแบบพื้นบ้าน แต่ก็แสดงเรื่องราวมหาวงศ์สันดรชาดกได้อย่างโดดเด่นมีเอกลักษณ์
เช่น มีการแบ่งห้องจัดวางเนื้อเรื่องในลักษณะของ "การเรียงเรียงขึ้นใหม่" กล่าวคือในบรรดา
ภาพจิตรกรรมที่เหลืออยู่เพียง 3 ห้องนั้น มีห้องหนึ่งที่ได้รับการออกแบบจัดวางเนื้อหาเกี่ยวกับ
"ชีวประวัติของชู้ชก" โดยเฉพาะ ในขณะที่ภาพจิตรกรรมแห่งนี้ก็สะท้อนให้เห็นภาพสังคม
ล้านนาในยุคหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับหัวเมืองโดยรอบ เช่น เงี้ยวหรือไทใหญ่ และพม่า ดัง
เห็นได้จากลักษณะตัวละครตลอดจนการนุ่งห่มการแต่งกายของตัวละครล้วนแสดงถึงลักษณะวัฒนธรรม
แบบพม่า-ไทใหญ่ เช่น พระเวสสันดร เมื่อจำศีลอยู่ที่ทรงจีวรแบบเดียวกับพระพุทธรูปศิลปะมณฑลพายัพ
หรือภาพเครื่องนุ่งห่มของชาวบ้านหญิงชายซึ่งนุ่งผ้ามาลายลูกคลื่นที่เรียกว่าผ้าลุนตยา ซึ่งหาก
เปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบภาคกลางในเชียงใหม่ยุคใกล้เคียงกันนั้น เช่น จิตรกรรม
ฝาผนังวัดเสาหิน หรือจิตรกรรมเรื่องสังข์ทองในวิหารลายคำวัดพระสิงห์ เป็นต้น เราจะเห็นถึง
การแข่งขันทางการเมืองและทางสังคมระหว่าง "ชาวพม่า" ในความหมายของกลุ่มชนชาติเงี้ยว
หรือไทใหญ่และมอญที่ผูกอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมพม่าเข้าครอบงำ ในฐานะคนในบังคับของอังกฤษ

กับอิทธิพลทางการเมืองจากกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นในท่ามกลางประวัติศาสตร์ล้านนาช่วงนี้ ชุมชนบ้านปงก็คงร่วมเป็นส่วนหนึ่งของภาพตัวต่อ (jigsaw puzzle) ทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวด้วย

อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าเสียดายยิ่ง เพราะวิหารที่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังหลังเดิมของวัดบ้านปงได้รับการรื้อลง และชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างวิหารหลังใหม่ขึ้นเมื่อราว 2 ปีก่อน จาก การพูดคุยสอบถามทั้งทางพระมหาดวงจันทร์ เจ้าอาวาสและศรัทธาผู้เฒ่าของวัดบ้านปง ประกอบกับ บัญชีรายการร่วมบริจาคของศรัทธาวัดบ้านปงและจากศรัทธาภายนอกซึ่งมีจำนวนรวมกันถึง 1,500,000 บาท (ศรัทธาที่บริจาคมากที่สุด เช่น ครูประสิทธิ์ แม่ตุมมา อินเสาร์ ซึ่งบริจาคถึง 238,730 บาท) ทำให้ทราบว่า จากผลของการขยายตัวทางเศรษฐกิจแบบฟองสบู่ในยุครัฐบาลที่ ผ่านมา ทำให้ธุรกิจการค้าขายที่ดินแถบนี้พุ่งไปด้วยระยะหนึ่ง เพราะที่ดินมีราคาแพงขึ้น นักธุรกิจ กรุงเทพฯ ก็นิยมการเก็งกำไรที่ดิน บรรดาศรัทธาวัดบ้านปงหลายรายมีรายได้เพิ่มขึ้นมากถ้าเทียบกับรายได้ทางเกษตรกรรมโดยการขายที่ดินไปบ้างหรือได้ค่านายหน้าจากการขายที่ดินให้คนอื่น ประกอบกับวิหารหลังเดิมของวัดบ้านปงก็อยู่ในสภาพทรุดโทรมตามกาลเวลาทำให้ศรัทธาวัดบ้านปง ได้ร่วมบริจาคกันจ้างช่างมาสร้างวิหารหลังใหม่ให้ใหญ่กว่าเดิมขึ้นแทน ทั้งนี้เพื่อหวังปรารถนาเป็น สิ่งตอบแทนในภพหน้า ซึ่งก็คือทางเลือกประการหนึ่งของสังคมล้านนาต่อการใช้สอยวิหารที่ชำรุดทรุดโทรมลงโดยการมองข้ามความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของชุมชนไป

สรุปประเด็นปัญหาการสร้างวิหารหลังใหม่ วัดบ้านปง ทางดง

1. ลักษณะปัญหา การสร้างถาวรวัตถุใหม่ ๆ โดยรื้อของเดิมลงเป็นการทำลายประวัติศาสตร์ของตนเอง
2. ประเด็นปัญหา ในชนบทแบบสังคมพุทธศาสนา เมื่อชุมชนมีรายได้ดีขึ้นก็นิยมจะมาร่วมกันสร้างถาวรวัตถุทางศาสนาเป็นบุญกุศลต่อไป ถ้าสร้างขึ้นใหม่ก็ไม่เป็นไร แต่มักจะรื้อทำลายของเดิมลงซึ่งบางอย่างอาจดูค่าไม่มีคุณค่า แต่หากได้มีการเข้าไปศึกษาค้นคว้าอย่างลึกซึ้งก็จะทำให้สิ่งนั้นกลับเผยคุณค่าที่แท้จริงออกมาได้
3. ผู้เกี่ยวข้อง เจ้าอาวาสและคณะกรรมการวัด อุบาสกอุบาสิกาศรัทธาวัดที่ร่วมบริจาค ช่างรับเหมา และนักวิชาการ

4. วิธีการแก้ปัญหา ไม่สามารถรักษางานจิตรกรรมฝาผนังไว้ได้เพราะสายเกินไป

5. ทางออกของปัญหา ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มีคุณค่า เป็นบันทึกประวัติศาสตร์บ้านปงถูกรื้อทำลายลงพร้อมกับวิหารหลังเดิม ขณะที่ทางวัดได้วิหารหลังใหม่

6. ประเด็นสำคัญเพิ่มเติม สิ่งสำคัญซึ่งที่ต้องทำไปพร้อมกับการเผยแพร่แนวทางการอนุรักษ์ที่ถูกต้องคือ ต้องมีการวิจัยค้นคว้าในด้านศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ อย่างลึกซึ้งต่อเนื่อง จนก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่มีคุณภาพพอที่จะไหลกลับมาสู่ท้องถิ่นได้ โดยผ่านระบบการศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบ ทำให้ชนบทรู้จักตนเอง ภูมิใจในตัวเอง มีผลให้เขารักและหวงแหนมรดกวัฒนธรรมของเขาเอง ซึ่งจะมีผลดีกลับมาถึงการอนุรักษ์โบราณสถานวัดวาอารามต่าง ๆ ต่อไป

สรุป

ในที่นี้หากเราลองประมวลถึงสภาวะปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดในเมืองเชียงใหม่ทั้ง 7 กรณีศึกษา เราจะได้ภาพรวมดังนี้

1. ลักษณะปัญหา

1.1 กรณีดอยสุเทพ ความขัดแย้งระหว่างการพัฒนาและการลงทุนกับการอนุรักษ์

1.2 กรณีจอมทอง ปัญหาด้านเทคนิคและหลักการบูรณะ (การอนุรักษ์และสงวนรักษากับการปฏิสังขรณ์)

1.3 กรณีวัดดอกเอื้อง ความขัดแย้งระหว่างทางวัดที่ต้องการวิหารใหม่กับฝ่ายอนุรักษ์ที่ต้องการรักษาวิหารเดิมไว้

1.4 กรณีวัดเจ็ดยอด ปัญหาการพัฒนาที่มีผลกระทบต่อมรดกวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

1.5 กรณีพระเจดีย์หลวง ปัญหาการตีความตัวโบราณสถานต่างกันระหว่างวิธีการอนุรักษ์และการปฏิสังขรณ์

1.6 กรณีวิหารลายคำ ปัญหาการบูรณะโบราณสถานในท้องถิ่นที่ท้องถิ่นไม่มีส่วนร่วม

1.7 กรณีวัดบ้านปง ปัญหาการสร้างวิหารใหม่ เป็นการทำลายหลักฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลง

2. ประเด็นปัญหา

- 2.1 กรณีดอยสุเทพ ฐานความคิดที่ต่างกัน ระหว่างนักลงทุนและทางวัดที่เห็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจ กับประชากรท้องถิ่นที่เห็นความสำคัญของวัฒนธรรมและการรักษาสภาพแวดล้อม
- 2.2 กรณีจอมทอง ปัญหาทางวัฒนธรรมการบูรณะ ระหว่างฝ่ายที่ต้องการรักษาไว้ตามสภาพเดิม กับฝ่ายที่ต้องการปฏิสังขรณ์ให้กลับคืนดังก่อนหน้านั้น
- 2.3 กรณีวัดดอกเอื้อง ฐานความคิดที่ต่างกัน ระหว่างทางวัดที่ต้องการของใหม่ กับทางนักวิชาการที่ต้องการให้รักษาวิหารไว้ดังเดิม
- 2.4 กรณีวัดเจ็ดยอด ฝ่ายต้องการพัฒนาไม่เห็นอันตรายที่มีต่อโบราณสถาน ขณะที่ฝ่ายอนุรักษ์ขอให้ปรับปรุง โครงการพัฒนาให้ห่างจากการทำลายโบราณสถาน
- 2.5 กรณีพระเจดีย์หลวง การให้คุณค่าต่อ "โบราณสถาน" องค์เจดีย์หลวงที่ต่างกัน ฝ่ายหนึ่งให้คุณค่าทางวิชาการ อีกฝ่ายหนึ่งให้คุณค่าทางศาสนา
- 2.6 กรณีวิหารลายคำ กรมศิลปากรถือว่าตนเองเป็นผู้รับผิดชอบด้านวัฒนธรรม ผู้เดียวโดยมองข้ามรายละเอียดทางวัฒนธรรมและเจ้าของวัฒนธรรมในท้องถิ่น
- 2.7 กรณีวัดบ้านปาง การรื้อวิหารเก่าเพื่อสร้างใหม่ได้ทำลายหลักฐานทางวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ไม่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรลง

3. ผู้เกี่ยวข้อง

- 3.1 กรณีดอยสุเทพ นักลงทุน การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และทางวัดพระธาตุดอยสุเทพ กับพระสงฆ์ ประชาชน และนักวิชาการ ฝ่ายปกครองท้องถิ่นที่เป็นกลาง
- 3.2 กรณีจอมทอง ฝ่ายวัด และศรัทธา กับฝ่ายนักวิชาการและกรมศิลปากร
- 3.3 กรณีวัดดอกเอื้อง ทางวัดเจ้าของโครงการ ศรัทธา คณะกรรมการวัด และผู้รับเหมา กับฝ่ายนักวิชาการและประชาชนอีกส่วนหนึ่ง
- 3.4 กรณีวัดเจ็ดยอด กรมทางหลวงและผู้รับเหมาเจ้าของโครงการ กับฝ่ายอนุรักษ์และศรัทธาวัด และส่วนราชการที่เกี่ยวข้องซึ่งแสดงจุดยืนไม่ชัดเจนแม้จะมีหน้าที่โดยตรง
- 3.5 กรณีพระเจดีย์หลวง ฝ่ายกรมศิลปากร ทางวัดและศรัทธา กับฝ่ายนักวิชาการด้านศิลปกรรม
- 3.6 กรณีวิหารลายคำ กรมศิลปากรเจ้าของโครงการ กับฝ่ายท้องถิ่นประกอบด้วยทางวัด ศรัทธา และนักวิชาการ มีจังหวัดเป็นผู้ประสานงาน

3.7 กรณีวัดบ้านโป่ง เจ้าอาวาสและกรรมการวัด ตลอดจนศรัทธาที่ร่วมบริจาค และช่างรับเหมา

4. วิธีการแก้ปัญหา

4.1 กรณีดอยสุเทพ จัดกิจกรรม สัมมนา และแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นทางสื่อมวลชน

4.2 กรณีจอมทอง มีการปรึกษาหารือกันในกลุ่มกรรมการบูรณะและทางวัด กับนักวิชาการที่ปรึกษา

4.3 กรณีวัดดอกเอื้อง ออกข่าวโต้ตอบกันทางสื่อมวลชนท้องถิ่น จนได้พูดคุยกันใน ช่วงสุดท้าย

4.4 กรณีวัดเจ็ดยอด ฝ่ายท้องถิ่นต้องร่วมกันต่อสู้ทุกรูปแบบ และต้องเกาะติดสถานการณ์โดยตลอด ขณะเดียวกันต้องใช้วิธีกดดันผ่านทางรัฐมนตรีในกระทรวงที่เกี่ยวข้อง ซึ่งถ้าไม่ใช่ วัดที่มีความสำคัญมากเช่นนี้คงทำไม่ได้

4.5 กรณีพระเจดีย์หลวง แก้ปัญหาได้ไม่ทันการณ์เพราะกลุ่มอนุรักษ์และนักวิชาการ ไม่มีข้อมูลและยังรวมตัวกันไม่ได้ชัดเจน

4.6 กรณีวิหารลายคำ ทุกฝ่ายร่วมมือกันหาแนวทางที่เหมาะสมที่สุด มีการยอมรับซึ่งกันและกันในระดับหนึ่ง แม้ฝ่ายกรมศิลปากรจะยังถือว่าตัวเป็นผู้รับผิดชอบด้านวัฒนธรรมแต่ผู้เดียว อยู่ก็ตาม

4.7 กรณีวัดบ้านโป่ง ไม่สามารถรักษางานจิตรกรรมฝาผนังวัดบ้านโป่งได้ เพราะ ฆราวาสเรื่องสายเกินไป โชคดีที่มีภาพถ่ายเก่าที่นำมาวิเคราะห์ได้

5. ทางออกของปัญหา

5.1 กรณีดอยสุเทพ เมื่อต่างฝ่ายต่างไม่สามารถยอมรับซึ่งกันและกันได้ ขณะที่ฝ่ายปกครองก็เกรงผลกระทบทางการเมือง จึงต้องยกเลิกโครงการไปในที่สุด

5.2 กรณีจอมทอง ใช้วิธีพบกันครึ่งทาง คือใช้วิธีบูรณะปฏิสังขรณ์ตามประเพณีนิยม แต่จะรักษาลักษณะเดิมเป็นหลัก และจะรักษาลวดลายปูนปั้นไว้ดังเดิม

5.3 กรณีวัดดอกเอื้อง เนื่องจากทางวัดได้ขออนุญาตแล้วจึงรื้อวิหารเดิมลงเพื่อ สร้างใหม่

5.4 กรณีวัดเจ็ดยอด สามารถแก้โครงการให้มีผลกระทบต่อโบราณสถานน้อยที่สุด ได้สำเร็จ

5.5 กรณีพระเจดีย์หลวง ปัญหาทางตัน คือได้สูญเสียคุณค่าทางวิชาการไปแล้ว แต่การบูรณะขึ้นมาเต็มองค์ก็ไม่สำเร็จ

5.6 กรณีวิหารลายคำ กรมศิลปากรเจ้าของโครงการยอมรับแนวทางการบูรณะที่นักวิชาการท้องถิ่นเสนอไปปรับใช้ในระดับหนึ่ง

5.7 กรณีวัดบ้านปาง ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์บ้านปางถูกรื้อทำลายลงพร้อมกับวิหารหลังเดิม

6. ประเด็นสำคัญอื่น ๆ

6.1 กรณีดอยสุเทพ ผู้บริหารระดับสูงของจังหวัดไม่สามารถอยู่ในตำแหน่งได้นานพอจะหาทางแก้ปัญหาได้ ชี้ยังไม่ใช้คนในพื้นที่ทำให้ไม่สามารถเข้าใจปัญหาได้ลึกซึ้งพอสื่อสารมวลชนต้องมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมที่ดี เพราะจะเป็นตัวแปรสำคัญในการสะท้อนปัญหาด้านนี้สู่สังคม

6.2 กรณีจอมทอง แม้ว่าจะเป็น โบราณสถานที่ขึ้นทะเบียนจากกรมศิลปากรแล้ว แต่ได้แนวทางในการบูรณะ โดยท้องถิ่น ซึ่งสัมพันธ์กับการใช้เวลาในการบูรณะโดยไม่ขึ้นกับงบประมาณหรือวงเงินที่ต้องจ่ายบริหารงบประมาณ

6.3 กรณีวัดดอกเอื้อง ได้เห็นปัญหาสำคัญคือต้องแก้ไขหลักการขอสมณศักดิ์สงฆ์ที่มีการวัดผลในเชิงเศรษฐศาสตร์ ต้องหันมาพิจารณากฎหมายที่วัดเป็นนิติบุคคล ระบบการขออนุญาตรื้อถอน-สร้างใหม่โบสถ์วิหารของกรมการศาสนา กรมศิลปากรต้องมีส่วนเข้าไปร่วมพิจารณาแม้ว่าจะไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานก็ตาม และต้องสร้างขั้นตอนให้มีผู้เข้าไปช่วยตรวจสอบโครงการรื้อถอนต่าง ๆ ก่อนจะมีการอนุมัติ

6.4 กรณีวัดเจ็ดยอด โครงการใหญ่ ๆ ที่มีผลกระทบต่อชุมชนและต่อโบราณสถาน ต้องให้มีกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนก่อน ต้องยึดหลักให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมแต่ต้น

6.5 กรณีพระเจดีย์หลวง ควรตรวจสอบแนวทางและนโยบายการบริหารและทางวิชาการของกรมศิลปากรผู้รับผิดชอบงานวัฒนธรรมทั่วประเทศ และเปิดโอกาสให้นักวิชาการและประชาชนที่สนใจได้ร่วมพิจารณาโครงการแต่ต้น

6.6 กรณีวิหารลายคำ จากกรณีนี้ทำให้กรมศิลปากรรับปากว่าในการทำโครงการบูรณะ โบราณสถานสำคัญ ๆ จะให้ท้องถิ่นมีบทบาทร่วมพิจารณาตั้งแต่ต้น

6.7 กรณีวัดบ้านปาง ต้องมีการวิจัยค้นคว้าทางศิลปวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ อย่างลึกซึ้งต่อเนื่อง จนก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่มีคุณภาพพอที่จะไหลกลับมาสู่ท้องถิ่นได้ ทำให้เกิดการรักและหวงแหนซึ่งนำไปสู่การอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมของเขาเอง

แนวทางแก้ไขปัญหา

จากภาพรวมของปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดดังกล่าว เราจะเห็นถึงวัฏจักรของปัญหาและแนวทางแก้ปัญหาดังนี้ กล่าวคือ

1. **ปัญหา** ปัญหาของการอนุรักษ์โบราณสถานและวัดในเชียงใหม่จะมีธรรมชาติที่แตกต่างกันไปตามกาล และเทศะ ซึ่งขึ้นอยู่กับองค์ประกอบของปัญหาหลัก ๆ คือ ตัวโบราณสถานต่าง ๆ เองอยู่ในสภาพอย่างไร ขำรุดหักพังมากน้อยอย่างไร มีประวัติและความสำคัญทางการศึกษาหรือไม่เพียงไร ได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานหรือไม่ วัสดุและโครงสร้างของตัวโบราณสถานก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดแนวทางการบูรณะ ซึ่งจะสัมพันธ์กับองค์ประกอบที่สองคือหลักการหรือปรัชญาของการบูรณะว่าจะใช้แนวทางการอนุรักษ์เพื่อรักษาหลักฐาน หรือใช้วิธีปฏิสังขรณ์ให้คืนรูปดั้งเดิม หรืออาจจะมีการพบกันครึ่งทาง คำตอบตรงนี้อาจมีเป็นสิบ แต่ที่สำคัญคือทุกคำตอบจะแตกต่างกันไป ตัวแปรที่สำคัญอีกประการคือคนที่เกี่ยวข้อง ทั้งฝ่ายพระสงฆ์ ศรัทธาชาวบ้าน นักวิชาการ-นักอนุรักษ์ นักพัฒนา-นักทำโครงการ ทั้งฝ่ายท้องถิ่นและส่วนกลาง และฝ่ายราชการที่เกี่ยวข้องรับผิดชอบ ซึ่งมักมีภูมิหลังและแนวคิดคำนึงถึงการอนุรักษ์โบราณสถานที่แตกต่างกันไป

2. **กระบวนการแก้ไขปัญหา** เมื่อตระหนักได้ว่าปัญหาการอนุรักษ์ฯ ดังกล่าวย่อมแตกต่างกันไปไม่เคยมองรูปอยู่หนึ่ง การจะสร้างกฎเหล็กขึ้นมาใช้ควบคุมแก้ไขปัญหาดังกล่าวทั้งหมดอย่างที่ทำ ๆ กันอยู่นี้คงไม่เป็นประโยชน์ แม้ว่าอาจจะมีส่วนอยู่บ้าง เช่น ควรมีการแก้ไขระเบียบการขอสมณศักดิ์โดยไม่ยึดติดกับหลักเกณฑ์แนวเศรษฐศาสตร์ แต่ที่สำคัญกว่านั้นคือควรมีกระบวนการให้ทุกฝ่ายได้เข้ามาพิจารณาโครงการบูรณะโบราณสถานและวัดก่อนการอนุมัติ ซึ่งขึ้นอยู่กับสองกรมใหญ่ คือกรมศิลปากรและกรมการศาสนา โดยไม่ต้องเถียงว่าจะขึ้นทะเบียนหรือไม่ก็ตาม เช่นประกาศคณะสงฆ์ พ.ศ. 2503 เรื่องระเบียบควบคุมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุภายในวัด "ที่มีได้ขึ้นทะเบียน" ก็ระบุให้กรมการศาสนากับกรมศิลปากรร่วมกันพิจารณา กระบวนการแก้ไขปัญหาดังนี้นับเป็นโอกาสสำคัญที่ให้ท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างจริงจัง เป็นการพบกันระหว่างเจ้าของโครงการ ฝ่ายราชการที่เกี่ยวข้อง ประชาชนและพระสงฆ์ และนักวิชาการท้องถิ่น

หรืออาจกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า การค้นหาแนวทางการอนุรักษ์ที่เหมาะสมนั้นอยู่ที่การสร้างกระบวนการขึ้นมาให้ทุกฝ่ายได้เข้ามามีส่วนร่วม ทั้งนี้เพื่อพิจารณาองค์ประกอบทางสังคมที่สำคัญ 3 ประการคือ ด้านวัฒนธรรม การให้คุณค่า และการใช้สอยตัวโบราณสถานนั้น ไม่ว่าจะขึ้นทะเบียนแล้วหรือยังมิได้ขึ้นทะเบียนก็ตาม ในขั้นนี้เราอาจสรุปได้ว่า

- **ด้านวัฒนธรรม** มีวัฒนธรรมเกี่ยวกับการบูรณะ โบราณสถานและวัดอยู่สองประการ คือการปฏิสังขรณ์ให้กลับสู่สภาพเดิมตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชน และแบบที่มุ่งเน้นในการรักษาหลักฐานตามสภาพที่ตัวโบราณสถานนั้นเป็นอยู่ ทั้งในระดับของการสงวนรักษาไปจนถึงระดับของการอนุรักษ์

- **การให้คุณค่า** จากกรณีศึกษาดังกล่าวเราจะเห็นว่าการให้คุณค่าต่อตัวโบราณสถานแตกต่างกันไป นับตั้งแต่ระดับที่ไม่เห็นคุณค่าเลยมุ่งที่จะพัฒนาอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อโบราณสถานอีกระดับหนึ่งให้คุณค่าในทางพุทธศาสนา มุ่งปฏิสังขรณ์ให้เต็มรูปแบบโดยไม่คำนึงถึงคุณค่าหรือความสูญเสียหลักฐานทางการศึกษาที่สำคัญไป อีกระดับได้แก่กลุ่มที่มุ่งเป้าหมายของการบูรณะไปที่ความสำคัญทางวิชาการเป็นหลัก

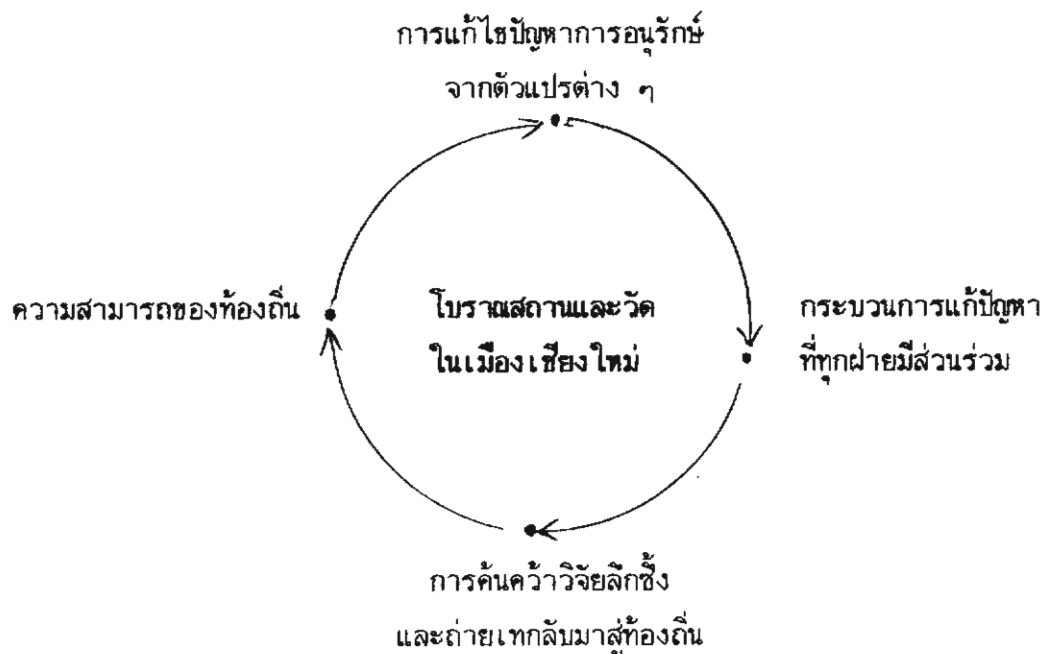
- **การใช้สอย** ซึ่งต้องมองให้ครอบคลุมในวงกว้าง นับตั้งแต่ตัวเจ้าของโบราณสถานหรือทางวัดเอง กลุ่มนักลงทุน กลุ่มนักวิชาการ และหน่วยราชการที่ถือกฎระเบียบควบคุมอยู่ ซึ่งต่างก็มีความต้องการใช้ตัวโบราณสถานและวัดที่แตกต่างกันหรือคล้ายกัน ตามสภาวะแวดล้อมและกาลเทศะ

"กระบวนการ" ก่อนจัดทำโครงการบูรณะตรงนี้จะสำเร็จลงได้ "...หากทุกฝ่ายสามารถกำหนดจิตค้นหาลักษณะวัฒนธรรมและศิลปกรรม และสามารถกำหนดคุณค่าที่สำคัญของตัวอาคารนั้นได้ ขณะเดียวกันก็ประสานคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษและคุณค่าทางวิชาการ กับความต้องการหรือหน้าที่ใช้สอยของคนรุ่นปัจจุบันได้ เมื่อนั้นเราจะพบทางออกของการแก้ปัญหาการอนุรักษ์และบูรณะ ได้อย่างเหมาะสม"

3. **ความสามารถของท้องถิ่น** มีปัญหาอยู่ประการหนึ่งว่าความสามารถของท้องถิ่นมีมากน้อยเพียงใดในการร่วมพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ผู้ตั้งปัญหามักได้แก่ข้าราชการและนักวิชาการ บางกลุ่มที่ไม่เข้าใจชนบทดีพอ ความจริงแล้วท้องถิ่นที่สามารถรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมประเพณีและนั่งพ้อไม่ก้าวไหวไปตามการเปลี่ยนแปลง เขายังคงรักษาภูมิปัญญาในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ดี นับตั้งแต่ปัญหาการทำมาหากิน ไปจนถึงปัญหาการอนุรักษ์ทีเดียว เช่นกรณีของช่างสุบิน มนัส ที่จอมทอง ได้เลือกผสมผสานระหว่างแนวทางปฏิสังขรณ์และการอนุรักษ์ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามระบบการศึกษาที่รวมเข้าสู่ศูนย์กลางผ่านทางโรงเรียนในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการได้ทำลายความสามารถของท้องถิ่นลงไปมาก ประกอบกับการปกครองที่ไม่กระจายอำนาจที่แท้จริงสู่ท้องถิ่น สิ่งนี้ได้ทำลายสัญชาตญาณของการแก้ปัญหาของคนในท้องถิ่นไป ยิ่งไปกว่านั้นระบบสังคมและ

เศรษฐกิจที่มีการแข่งขันกันสูงทำให้ท้องถิ่นไม่มีโอกาสหรือไม่พร้อมที่จะเข้าร่วมแก้ปัญหาได้ทุกครั้งไป ความไม่พร้อมตรงนี้จะไม่ได้หมายความว่าท้องถิ่นจะไร้เสียซึ่งความสามารถเสียทีเดียว

4. การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่น เพื่อจะให้ท้องถิ่นได้มีโอกาสร่วมแก้ไขปัญหาคือ
 เคียงขวา เคียงซ้ายกับฝ่ายอื่น ๆ การศึกษาค้นคว้าในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นและศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น
 จึงเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจะเป็นการนำองค์ความรู้ที่สูญไปแล้วกลับมาใหม่ ทำให้ท้องถิ่น
 มั่นใจในตนเอง ข้อสำคัญคือองค์ความรู้ที่ได้มานั้นต้องมีระบบนำกลับไปสู่ท้องถิ่นด้วย ถึงตรงนี้ก็
 ได้องค์กรท้องถิ่นที่มีคุณภาพมีความสามารถร่วมในกระบวนการแก้ปัญหาการอนุรักษ์โบราณสถานและ
 วัดในท้องถิ่น ได้เป็นอย่างดีเช่นเดียวกับการแก้ไขปัญหาคือ ซึ่งก็ตรงกับแนวทางในการพัฒนา
 ทรัพยากรมนุษย์ที่กำลังมุ่งแก้ไขกันอยู่

เชิงอรรถ

1. ปรับปรุงจาก สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., "แนวทางการอนุรักษ์โบราณวัตถุสถานในวัด" คำบรรยายประกอบการถวายเป็นความรู้และสัมมนาเรื่อง โบราณคดีกับการบูรณะปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุ ณ หอสมุดแห่งชาติรัชมิ่งคลาภิเษก จังหวัดเชียงใหม่ ระหว่างวันที่ 25-26 พฤษภาคม 2535 จัดโดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ วิทยาเขตเชียงใหม่
2. ชมรมเพื่อเชียงใหม่, "โครงการกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ รายงานความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการคัดค้าน" จดหมายข่าวล้านนาการศึกษา ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม-สิงหาคม 2529, หน้า 8 และดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์, "การพัฒนาเมืองเชียงใหม่เพื่อการท่องเที่ยว : ศึกษากรณีโครงการกระเช้าลอยฟ้า" วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ฉบับรวมเล่มปีที่ 8 ฉบับที่ 2 และปีที่ 9 ฉบับที่ 1 และ 2 2530-2531, หน้า 146-160
3. ประพันธ์ ผลเสวก, "จากพุทธประวัติถึงกระเช้าลอยฟ้าดอยสุเทพ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 7 ฉบับที่ 10 สิงหาคม 2529, หน้า 28-30
4. ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม, หน้า 9
5. ภาณุพันธ์ ชัยรัตน์, "โครงการกระเช้าลอยฟ้ากับมติคณะรัฐมนตรี" มติชน วันที่ 7 มิถุนายน 2529 อ้างถึงใน ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม, หน้า 10
6. ระพี สาคริก, "กระเช้าลอยฟ้า" : พฤติกรรมที่สะท้อนวิถีทางการพัฒนาสังคมไทย" สยามรัฐรายวัน วันที่ 7 มิถุนายน 2529 อ้างถึงใน ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม
7. สุรีย์ ภูมิสมร, "ฉันทน์ดอยสุเทพ" มติชนสุดสัปดาห์ มิถุนายน, 2529 อ้างถึงใน ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม
8. นิธิ เอียวศรีวงศ์, "กระเช้าลอยฟ้ากับนโยบายการท่องเที่ยว" สยามรัฐรายวัน วันที่ 1 กรกฎาคม 2529 อ้างถึงใน ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม, หน้า 11
9. สุวิทย์ รุ่งวิสัย, "กระเช้าลอยฟ้าช่วยพัฒนาเชียงใหม่จริงหรือ" ไทยนิวล วันที่ 19 กรกฎาคม 2529 อ้างถึงใน ชมรมเพื่อเชียงใหม่, เรื่องเดิม
10. ดูรายละเอียดใน "ข่าวความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับการคัดค้านกระเช้าลอยฟ้าขึ้นดอยสุเทพ" จดหมายข่าวล้านนาการศึกษา ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 มกราคม-มีนาคม 2530, หน้า 22-24
11. แป้งหวาน, นามแฝง, "จดหมายถึงบรรณาธิการ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 9 ฉบับที่ 6 เมษายน 2531, หน้า 12
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-13

13. ขำพหน้า 1, "ศิลปากรที่ 4 สำนวณเร่งบูรณะลานวัดพระธาตุตอຍสุเทพทนต์"
ไทยนิวส์ วันที่ 25 กันยายน 2537, หน้า 1
14. บรรณาธิการ, "วัดพระธาตุตอຍสุเทพทนต์เพราะเหตุใด" ไทยนิวส์ 25 กันยายน 2537, หน้า 3
15. ปรับปรุงจาก สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., "การบูรณะพระบรมธาตุศรีจอมทอง และข้อสังเกตบางประการ" เมืองโบราณ ปีที่ 17 ฉบับที่ 2 เมษายน-มิถุนายน 2534, หน้า 117-126
16. กุชชงค์, "จดหมายถึงบรรณาธิการ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 11 ฉบับที่ 6 เมษายน 2533, หน้า 13-14
17. "กรอบหน้าต่างวัดชัยศรีภูมิ : ของดีที่ถูกทำลาย" จดหมายข่าวล้านนาศึกษา ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 กันยายน-ธันวาคม 2529, หน้า 30
18. ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์, "บทบาทของวัดในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 22 กันยายน 2535, หน้า 7
19. ขำพหน้า 1, "สิ่งทอวิหาร 111 ปี ไม่เก่าเก็บทำไม" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 30 ตุลาคม 2535
20. ขำพหน้า 1, "เจ้าอาวาสถ่วงถ่วงทางอายุวิหาร" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ 31 ตุลาคม-1 พฤศจิกายน 2535
21. "เราจะฉลอง 700 ปีของ ชม. เราจะทำลายของเก่าเพื่ออะไร" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ 31 ตุลาคม - 1 พฤศจิกายน 2535, หน้า 3
22. ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์, "การทำลายโบราณสถานในวัด" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 3 พฤศจิกายน 2535, หน้า 9 และดู ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, รวบรวม, "กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมฯ" เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง "ศิลปสถาปัตยกรรมล้านนา : สภาพปัญหาและแนวทางอนุรักษ์" 1-3 เมษายน 2536 ณ วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, 7 หน้า
23. มานพ พลไพรินทร์, คู่มือการบริหารกิจการคณะสงฆ์ อ้างถึงใน ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์, เรื่องเดิม
24. "วิหารวัดตอกเอื้องเหลือแต่วันวาน" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 6 พฤศจิกายน 2535, หน้า 3

25. "เชียงใหม่วัดทั้ง 1 ปี 60 วัด สถิติสูงสุดอย่างน่าเป็นห่วง" สยามโพสต์ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2538, หน้า 12 นอกจากนี้ยังน่าแปลกใจว่าวัดหลายแห่งในเชียงใหม่ที่ได้รับการขึ้นทะเบียนโดยกรมศิลปากรแล้ว แต่ได้รับการดูแล และเสี่ยงต่อการทำลายต่างกัน ดูรายละเอียดใน ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์, THE EARTH 2000, หน้า 112-124

26. ดูรายละเอียดใน "ประกาศคณะสงฆ์ เรื่อง ระเบียบควบคุมโบราณวัตถุ และศิลปวัตถุภายในวัด" คู่มือปฏิบัติการของหน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่น โครงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติและศิลปกรรม สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและการพลังงาน, ไม่มีปีที่พิมพ์, ประกาศที่ลงนามโดยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า เมื่อวันที่ 29 กันยายน 2503 นี้มีผลบังคับใช้โดยตรงในการควบคุมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่มีได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานของชาติ แต่มีความเกี่ยวข้องกับการควบคุมตัวอาคารต่าง ๆ ด้วย เพราะระบุขั้นตอนการขออนุญาต"เจาะ ขุด รื้อ ปูนัยวัตถุ เช่น เจดีย์ ปรางค์ พระปรางค์ หรือภาพฝาผนังอุโบสถ วิหาร ตลอดจนห้องซุ้ม เปลี่ยนแปลง โบราณวัตถุและศิลปวัตถุของเก่าอื่น ๆ" ให้ขออนุญาตต่อ คณะกรรมการสงฆ์อำเภอและจังหวัด ให้คณะกรรมการสงฆ์จังหวัดกับผู้ว่าราชการจังหวัดร่วมกันพิจารณา แล้วแจ้งกรมการศาสนาเพื่อพิจารณาร่วมกับกรมศิลปากร แล้วนำเสนอองค์การสาธารณูปการ"เพื่อพิจารณาสั่งการ" ปัญหาในการปฏิบัติใช้กฎหมายนี้ประการหนึ่งอยู่ที่มีบทกำหนดโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างคลุมเครือ "ให้เจ้าคณะผู้บังคับบัญชาสั่งลงโทษตามควรแก่กรณี"

27. สุรัสวดี อ๋องสกุล, "การทำลายสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์บริเวณวัดเจ็ดยอด ผลกระทบจากการสร้างถนนสุขุมวิทไฮเวย์" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 5 พฤศจิกายน 2535, หน้า 9

28. ดู สุรัสวดี อ๋องสกุล, "ถนนสุขุมวิทไฮเวย์กับวัดเจ็ดยอด" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 14 ฉบับที่ 3 มกราคม 2536, หน้า 158-160

29. สุรัสวดี อ๋องสกุล, "การทำลายสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์บริเวณวัดเจ็ดยอดฯ" เรื่องเดิม

30. สุรัสวดี สุสวัสดิ, ม.ล., "ลัทธิมหาสถานพุทธประวัติ มรดกศิลปวัฒนธรรมล้านนา" ตะวันเหนือ วันที่ 23-29 พฤศจิกายน 2535, หน้า 12

31. สุรัสวดี สุสวัสดิ, ม.ล., "ราชายตนเจดีย์" สยามอารยะ ปีที่ 1 ฉบับที่ 6 ธันวาคม 2535, หน้า 83-85

32. สุรัสวดี สุสวัสดิ, ม.ล., "ราชายตนเจดีย์ ที่วัดเจ็ดยอด (มหาโพธาราม)" เชียงใหม่ ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 14 ฉบับที่ 3 มกราคม 2536, หน้า 162-165

33. ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณม์, "ทำไมคนเชียงใหม่จึงหวงแหนวัดเจ็ดยอด" ผู้จัด
การรายวันภาคเหนือ วันที่ 10 พฤศจิกายน 2535, หน้า 9
34. สรัสวดี อ๋องสกุล, เรื่องเดิม
35. ดวงจันทร์ อาภาวัชรุณม์, เรื่องเดิม
36. ชำวหน้า 1, "วัวลืมหินแพร่ระบาด ค้านขยายถนนทับที่วัด" ผู้จัดการรายวันภาค
เหนือ วันที่ 6 พฤศจิกายน 2535
37. ชำวหน้า 1, "ขยายถนนไม่กระทบวัดเจ็ดยอด" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่
10 พฤศจิกายน 2535
38. ชำวหน้า 1, "สืบชะตาวัดเจ็ดยอด สืบเกณียะขยายถนน" ผู้จัดการรายวันภาค
เหนือ วันที่ 12 พฤศจิกายน 2535
39. ประสาน ตั้งสิณบุตร "สืบชะตาพระเจดีย์วัดเจ็ดยอด เมืองเชียงใหม่
พลังผัก....ช่วยที" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 13 พฤศจิกายน 2535, หน้า 9
40. นิธิสืบชะตาพระเจดีย์วัดเจ็ดยอด เชียงใหม่ วันอาทิตย์ที่ 15 พฤศจิกายน 2535
เวลา 09.00-11.30 น. ณ บริเวณซุ้มโขงหน้าวัดเจ็ดยอด เชียงใหม่, เอกสารแผ่นปลิว
41. แดงการณ เรื่อง คัดค้านการสร้างถนนซึ่งทำลายวัดเจ็ดยอด, เอกสารแผ่นปลิว
42. ชำวหน้า 1, "ส่ง จม.ถึง รมว.คมนาคม ปรับแนวถ.วัดเจ็ดยอด" ผู้จัดการ
รายวันภาคเหนือ วันที่ 24 พฤศจิกายน 2535
43. หนังสือที่ วว 0807/21049 กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม
44. ชำวหน้า 1, "อ.กรมศิลปากรพบกรมทางฯ วอนระงับตัดถนนช่วงสิงห์" ผู้จัด
การรายวันภาคเหนือ วันที่ 30-31 มกราคม 2536
45. ชำวหน้า 1, "ให้ระงับด่วนถนนไฮเวย์ 4 เลนซ์ พบวิหารไผ่" ไทยนิวส์ 29
มกราคม 2536
46. บุญ มหาฤทธิ์, "มรดกที่ควรรักษา" ไทยนิวส์ 2 กุมภาพันธ์ 2536
47. ชำวหน้า 1, "แก้แบบใหม่ ชม.-ลำปาง" ไทยนิวส์ 27 มกราคม 2536
48. ทิว วิชัยชิตะ, "ดอกไม้สักข้อมสำหรับกรมทางหลวง" ไทยนิวส์ 29 มกราคม
2536
49. คูรายละเอียดยใน สุรัสวดี สุขสวัสดิ์, ม.ล., "ถนนติโลกราช : ทางออกบน
การสร้างสรรค์" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 23-24 มกราคม 2536 และ เมืองโบราณ ปีที่
19 ฉบับที่ 1 มกราคม-มีนาคม 2536 และดู "โครงการช่วงติโลกราช : สวนสาธารณะในเมือง
ลานอเนกประสงค์ แหล่งข้อมูลศิลปวัฒนธรรม อนุรักษ์สถานเฉลิมพระเกียรติในหลวงครองราชย์

ครบ 50 ปี และในวาระครบรอบ 700 ปีเชียงใหม่" เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง ศิลป-สถาปัตยกรรมล้านนา : สภาพปัญหาและแนวทางการอนุรักษ์ 1-3 เมษายน 2536 ณ วัดเจดีย์หลวงวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, 8 หน้า

50. อุโบสถหลังเก่าวัดช่วงสิงห์ เป็นส่วนหนึ่งของวัดช่วงสิงห์ บูรณะขึ้นโดยพระเจ้ากาวิละให้เป็นสีหนาทแก่เมืองเชียงใหม่ โดยก่อนจะออกศึกทุกครั้งจะมีการชุมนุมที่วัดนี้เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนสู้สมรภูมิ และได้รับการอุปถัมภ์ตลอดมาจากเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ทุกคน ส่วนหนึ่งของวัดคือบริเวณ"ช่วงสิงห์"ได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มีนาคม 2478 เช่นเดียวกับวัดเจ็ดยอด ดูเพิ่มเติมใน สมโภชอี๋อ่องสกุล, "อุโบสถเก่าวัดช่วงสิงห์ : เพื่อยุติตำนานสุดท้ายของการพัฒนาเมืองเชียงใหม่" เมืองโบราณ ปีที่ 19 ฉบับที่ 3 กรกฎาคม-กันยายน 2536, หน้า 152-153

ตัวอุโบสถเก่าวัดช่วงสิงห์ได้ถูกซื้อออกเพื่อสร้างถนนซูเปอร์ไฮเวย์ช่องทางที่แยกเลี้ยวไปอำเภอแม่ริม กรมศิลปากรได้ย้ายมาสร้างใหม่เลียนแบบโบราณสถานเดิมในบริเวณถนนทางออกมาจากจุดเดิมประมาณ 5 เมตร ซึ่งกรณีนี้อาจถือว่าการปลอมแปลงโบราณสถานได้ เพราะทางหน่วยศิลปากรที่ 4 ไม่เคยทำป้ายบอกถึงการโยกย้ายฐานอุโบสถวัดช่วงสิงห์ในครั้งนี้เลย ปัจจุบันชาวเชียงใหม่และคนทั่วไปล้วนเข้าใจว่า ซากโบราณสถานที่สร้างขึ้นใหม่นั้นคือตัวอุโบสถเก่าของวัดช่วงสิงห์ ซ้ำร้ายกว่านั้นยังเข้าใจว่าผู้รับเหมาสร้างทางได้อนุรักษ์ไว้ เพราะตามสภาพที่เป็นจริงทางวิชาการแล้วเราไม่อาจถือได้ว่าฐานอาคารที่ก่อใหม่นั้นสามารถใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงทางโบราณคดีหรือประวัติศาสตร์ได้อีกต่อไป ดูปัญหาการเข้าใจผิดดังกล่าวนี้ได้ใน มนัส กันธะทา, "ปัญหาต้นพยอม : ความขัดแย้งที่ต้องทบทวน" จุดประกายล้านนา (กรุงเทพฯ ภูมิภาคเหนือ) วันที่ 23 สิงหาคม 2538, หน้า 1-2 และ 11-12

51. "พระธาตุเจดีย์หลวง"กับการบูรณะปฏิสังขรณ์ แผ่นพับ 8 หน้า รวมทั้งภาพประกอบ (ไม่มีปีที่พิมพ์)

52. ดังรายละเอียดปรากฏในสัญญาจ้าง สัญญาเลขที่ 86/2533 ระหว่างนายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ อธิบดีกรมศิลปากร กับ นายสมชัย ธรรมารัตน์ กรรมการผู้จัดการบริษัทวิศวกรการช่างจำกัด ลงวันที่ 4 มิถุนายน 2533, หนังสือสัญญา 9 หน้า และรายละเอียดแนบท้ายสัญญา 3 หน้า

53. "พระธาตุเจดีย์หลวง" กับการบูรณะปฏิสังขรณ์, เรื่องเดิม

54. ในสัญญาจ้างข้อ 4 ระบุว่า บริษัทวิศวกรการช่างจำกัดผู้รับจ้าง ตกลงรับค่าจ้างจากกรมศิลปากรผู้จ้างเป็นงวด ๆ รวม 10 งวด ตั้งแต่วัดที่ 1 (วันที่ 1 กันยายน 2535) ถึงงวดที่ 10 (วันที่ 31 ตุลาคม 2535) โดยมีข้อกำหนดภาระงานด้านวิศวกรรม-สถาปัตยกรรมที่ผู้รับจ้าง

จะต้องทำไว้อย่างละเอียด (น่าสังเกตว่าไม่ระบุถึงภาระงานการศึกษาด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์เลย) สัญญาจ้างเลขที่ 86/2533, เรื่องเดิม, หน้า 2-5

55. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., "การบูรณะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวงครั้งล่าสุด : การค้นหาแก่นสารจากความไร้แก่นสาร" เมืองโบราณ ปีที่ 19 ฉบับที่ 2 เมษายน-มิถุนายน 2536, หน้า 156

56. กฤษ เหลือลมัย, "ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์หลวง : งานอันฉาบฉวย..กรมอันฉ้อฉล" สยามรัฐ วันที่ 6 พฤศจิกายน 2535

57. เช่นกรณีการบูรณะเจดีย์วัดพระแก้ว อำเภอสุพรรณบุรี จังหวัดชัยนาท ดูรายละเอียดใน สันติ เล็กสุขุม, "เจดีย์จริง-เจดีย์ปลอม" เมืองโบราณ ปีที่ 17 ฉบับที่ 4 ตุลาคม-ธันวาคม 2534, หน้า 123-128

58. สันติ เล็กสุขุม, "ข้าก่อน กรมศิลปากร อย่าใจร้อน-จะเลวร้าย" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 13 ฉบับที่ 7 พฤษภาคม 2535, หน้า 12

59. ทิว วิชัยหัตตะ, "พระยาช้าง 8 เชือก ที่องค์พระมหาเจดีย์หลวง" ไทยนิวส์ วันที่ 10 สิงหาคม 2533

60. จำ ทองคำวรรณ, อ่านและอธิบายคำ, "จารึกหลักที่ 76 ศิลปจารึกวัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่" ประชุมศิลปจารึกภาค 3 (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า 211

61. ดู ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2524), หน้า 67 หรืออย่างเช่นเจดีย์วัดอาทิตย์ทันแก้ว เมืองโบราณเชียงแสนก็มีร่องรอยการก่อเจดีย์ทรงระฆังคว่ำครอบทับองค์เจดีย์ภายในซึ่งเป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ "โบราณวัตถุที่เชียงราย เชียงแสน พะเยา" เมืองโบราณ ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 เมษายน-กรกฎาคม 2524, ภาพหน้า 29

62. หนังสือที่ ศธ 0711/46 ลงวันที่ 31 มีนาคม 2536 เรื่องการขอข้อมูลบริษัทรับเหมาบูรณะโบราณสถาน ลงนามโดยผู้อำนวยการกองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร

63. ดลหทัย, นามแฝง, "การขยายเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถาน" บ้านและสวน ปีที่ 19 ฉบับที่ 220 ธันวาคม 2537, หน้า 207

64. พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, "กรมศิลปากร : อดีตถึงปัจจุบันของการอนุรักษ์โบราณสถาน" การอนุรักษ์มรดกไทยกับ 77 ปีแห่งการสถาปนากรมศิลปากร (กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร, 2531), หน้า 43

65. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., เรื่องเดิม, หน้า 167-169 ซึ่งข้อเสนอแนะพร้อมด้วยบทความนี้ได้ส่งไปยังอธิบดีกรมศิลปากรแล้ว 1 ชุด

66. อาจารย์สมใจ นิ่มเล็ก คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้กล่าวถึงปัญหาแง่หนึ่งของกรมศิลปากรว่า บางโครงการหรือบางวัดจะผ่านกองโบราณคดี บางวัดจะผ่านกองสถาปัตยกรรม แต่ละกองจะดำเนินงานตามกระบวนการแบบต่างกองต่างบูรณะตามความสามารถและอำนาจใจของข้าราชการที่ได้รับมอบหมาย อาจารย์ได้เสนอทางออกคือควรมีกรรมการที่ประกอบด้วยบุคลากรแต่ละกองที่หลายหลากสาขาดูแล สมใจ นิ่มเล็ก, "จดหมายถึงบรรณาธิการ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 9 ฉบับที่ 6 เมษายน 2531, หน้า 8

67. "บูรณะเจดีย์หลวงเต็มองค์ ภาจะต้องหยุดคุ้ยยกสอง" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 27-28 กรกฎาคม 2537, หน้า 3 พิเศษ

68. ศิริชัย นฤมิตรเรขการ, "เหตุใดไม่ควรบูรณะพระเจดีย์หลวงเต็มองค์" (15 กพ. 2538), สมโภช 600 ปีพระเจดีย์หลวง (เชียงใหม่ : ส.ทวันย์การพิมพ์, 2538) หน้า 145-147

69. วัชร วัระพงศ์, "อันเนื่องมาจากข้อขัดแย้งเกี่ยวกับการบูรณะองค์พระเจดีย์หลวง" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 16 ฉบับที่ 4 กุมภาพันธ์ 2538, หน้า 74

70. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., และ วรณัจจ์ บุญสุรัตน์, "สถาปัตยกรรมล้านนา บทบาทในสังคมเชียงใหม่จากอดีตถึงปัจจุบัน" สยามอารยะ ปีที่ 3 ฉบับที่ 25 มกราคม 2538, หน้า 20-30 และดูเรื่องความสำคัญของวัดพระสิงห์ในอดีตใน จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, "วัดพระสิงห์ : ศูนย์กลางพุทธศาสนาแห่งหนึ่งในล้านนา ศึกษาจากโบราณวัตถุสถาน" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2535

71. ตูรายละเอียดยใน สมปอง เน่งจันทร์ และคณะ, เรียบเรียง, วิหารลายคำ ประวัตติความเป็นมา ลักษณะ และแนวทางการอนุรักษ์ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ไม่มีปีที่พิมพ์, 62 หน้า

72. หนังสือที่ ศธ 0703/3333 ลงวันที่ 19 สิงหาคม 2536 เรื่องการบูรณะวิหารลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ ลงนามโดย นายนิคม มูลิกะคามะ รองอธิบดีปฏิบัติราชการแทนอธิบดีกรมศิลปากร

73. หนังสือที่ ศธ 0703/3839 ลงวันที่ 16 กันยายน 2536 เรื่อง การบูรณะวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ ลงนามโดย เรืออากาศเอก อาวุธ เงินชูกลิ่น ผู้เชี่ยวชาญพิเศษด้านการบูรณะปฏิสังขรณ์ รักษาการแทนอธิบดีกรมศิลปากร

74. รายการประกอบการซ่อมบูรณะฯ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร อ.เมือง จ.เชียงใหม่ ธนชัย สุวรรณวิณะ/ร่าง ลงวันที่ 15 มีนาคม 2533 เอกสารประกอบหนังสือที่ ศธ 0703/3333

75. ตูเพิ่มเติมใน ข่าวนำหน้า 1, "มช.ด้านบูรณะวัดพระสิงห์ ชอรว.ศธ.ระงับ
ทวันละ" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 1 ตุลาคม 2536 ข่าวนำหน้า 1, "บูรณะวัดพระสิงห์
วุ่นหนัก กลุ่มอนุรักษ์ ออกโรงต้าน" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 2-3 ตุลาคม 2536 ธเนศวร์
เจริญเมือง, "การอนุรักษ์ศิลปกรรมกับอำนาจท้องถิ่น" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 4 ตุลาคม
2536 และ "จากเจดีย์หลวงถึงวัดพระสิงห์" ผู้จัดการรายวันภาคเหนือ วันที่ 13 ตุลาคม 2536
เป็นต้น

76. หนังสือร้องเรียน เรื่อง การบูรณะโบราณสถานวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัด
เชียงใหม่ ถึง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (นายสัมพันธ์ ทองสมัคร)

77. "จดหมายเปิดผนึกจาก 18 องค์กร ถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ให้
ทบวงงานซ่อมวัดพระสิงห์ เชียงใหม่" และ "ข้อสังเกตบางประการสำหรับการบูรณะโบราณ
สถานวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร" สยามรัฐ วันที่ 5 ตุลาคม 2536, หน้า 12

78. จากการให้สัมภาษณ์ของนายเชมชาติ เทพไชย หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ 4 ข่าวนำหน้า
หน้า 1, "บูรณะวัดพระสิงห์วุ่นหนัก กลุ่มอนุรักษ์ออกโรงต้าน", เรื่องเดิม

79. รายงานการประชุมกลุ่มนักอนุรักษ์ นักวิชาการ และผู้เกี่ยวข้อง การบูรณะวิหาร
ลายคำ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ ณ วัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่
ครั้งที่ 2/2536 วันที่ 3 พฤศจิกายน 2536

80. คณะกรรมการศึกษาวิหารลายคำ, "สรุปแนวทางการบูรณะวิหารลายคำ วัดพระ
สิงห์วรมหาวิหาร" เอกสารเสนอต่ออธิบดีกรมศิลปากร ในการประชุมทางวิชาการเชิงปฏิบัติการ
เรื่อง การบูรณะโบราณสถานวัดพระสิงห์วรมหาวิหาร จังหวัดเชียงใหม่ ณ หอสมุดแห่งชาติ
รัชมิงคลาภิเษก กรมศิลปากร วันพฤหัสบดีที่ 18 พฤศจิกายน 2536

81. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, โครงการศึกษาหอไตรวัดพระสิงห์
วรมหาวิหารและแนวทางการอนุรักษ์ 2537

82. "PUBLIC OPINION ขั้นตอนที่ย้ายจากประวัติศาสตร์การบูรณะโบราณสถาน" ผู้
จัดการรายวัน วันที่ 28 เมษายน 2538, หน้า 10

83. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, ม.ล., "จิตรกรรมฝาผนังวัดบ้านปาง : หน้าประวัติ-
ศาสตร์สังคมล้านนาที่ขาดหายไป" งานวิจัยประกอบหนังสือครบรอบ 30 ปีมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
2536 และดูใน เมืองโบราณ ปีที่ 20 ฉบับที่ 2 เมษายน-มิถุนายน 2537, หน้า 23-46